

στη δεύτερη σαν να πληρώνεται η εργασία που παρασχέθηκε για την παραγωγή μιάς μονάδας προϊόντος.

Οι καπιταλιστές υπόκεινται επίσης σ' αυτήν τη φαινομενική-τητα. Πρόκειται για μια «αυθιγμένη» παραγόμενη αντιστροφή της πραγματικότητας, στην οποία υπόκεινται όλοι οι εμπλεκόμενοι (και οι περισσότεροι οικονομολόγοι). Με το να εκλαμβάνεται ο μισθός ως πληρωμή για την «αξία της εργασίας», κάθε εργασία εμφανίζεται σαν πληρωμένη εργασία. Έτσι, φαίνεται σαν να μην υπάρχει υπερεργασία, σαν να μην υπάρχει απλήρωτη εργασία. Αυτή η αντιστροφή έχει εκτεταμένες συνέπειες:

Σ' αυτή τη μορφή εμφάνισης, που **κωδικοποιεί** την πραγματική σχέση και δείχνει ακριβώς το αντίθετό της, βασίζονται όλες οι δικαστικές **πρωτοδικασίες** τόσο του εργάτη όσο και του κεφαλαιοκράτη, όλες οι μυστικοποιήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όλες οι αυταπάτες του περί ελευθερίας, όλες οι απολογητικές κοινοσιότητες της χυδαίας οικονομικής επιστήμης. (*Το Κεφάλαιο*, 1:500-1:557)

Η μορφή του μισθού σχηματίζει τα θεμέλια για όλες τις περιαιτέρως «μυστικοποιήσεις» που γεννά η κεφαλαιακή σχέση, οι οποίες εντέλει απολήγουν στον «τριωδικό τύπο» (βλ. παρακάτω, κεφ. 10). Όμως, ως σημειώσαμε ήδη εδώ το εξής: όπως η αυθόρμητη συνείδηση όλων των μελών της αστικής κοινωνίας υπόκειται στον φετιχισμό του εμπροσμάτος και του χρήματος (βλ. ενότητα 3.8), έτσι εργάτες και καπιταλιστές υπόκεινται εξίσου στη μυστικοποίηση που προκαλεί η μορφή του μισθού.⁷ Οι αντιστροφές της πραγματικότητας που δημιουργεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν εξαιρούν ούτε την κυρίαρχη τάξη (επομένως και η κυρίαρχη τάξη αντιλαμβάνεται τις σχέσεις εξίσου περιορισμένα), ούτε την κυριαρχούμενη και υπό εκμετάλλευση τάξη, η οποία δεν απολαμβάνει λόγω θέσεως κάποιο ιδιαίτερο προνόμιο να διακρίνει αυτές τις αντιστροφές. Η «σκοπιά της εργατικής τάξης», που τόσο πολύ εξυμνήθηκε από τον παραδοσιακό μαρξισμό, δεν είναι και τόσο μεγάλη βοήθεια στην προκειμένη περίπτωση.

7 Για **παραπομπή** ο Μαρξ μιλά μόνο σε σχέση με το εμπόρευμα, το χρήμα και το κεφάλαιο (βλ. ενότητα 5.3, για τον φετιχισμό του κεφαλαίου): μια ορισμένη κοινωνική σχέση εμφανίζεται ως εμπράγματη ιδιότητα. Για **μυστικοποίηση** μιλά όταν μια ορισμένη κατάσταση πραγμάτων εμφανίζεται ανεστραμμένη αναγκαστικά: στον μισθό η πληρωμή της αξίας της εργασιακής δύναμης εμφανίζεται ως πληρωμή της αξίας της εργασίας.

5. Η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία

5.1 Σαθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, ποσοστό υπεραξίας και εργάσιμη ημέρα

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάστηκε ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που παράγει εμπορεύματα: αφενός συγκεκριμένη εργασία που παράγει χρηστική αξία, αφετέρου αφηρημένη αξιογενετική εργασία. Έναν παρόμοιο διπλό χαρακτήρα έχει επίσης και η **καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής**: είναι μια ενότητα αποτελούμενη από την **εργασιακή διαδικασία** (που παράγει μια συγκεκριμένη χρηστική αξία) και από τη **διαδικασία αξιοποίησης** (παραγωγή υπεραξίας).

Ανεξάρτητα από κάθε κοινωνικό μορφικό καθορισμό, τα διακριτά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας είναι η ένσκηπη δραστηριότητα (εργασία), το εργασιακό αντικείμενο (αυτό που μεταβάλλεται από την εργασία) και τα εργασιακά μέσα (με τα οποία καθίσταται δυνατή αυτή η μεταβολή). Η εργασιακή διαδικασία είναι διαδικασία μεταξύ ανθρώπων και φύσης. Οι άνθρωποι επιδρούν στη φύση, μετασχηματίζοντας την ίδια στιγμή και τον εαυτό τους, αναπτύσσοντας τις ικανότητές τους. Άλλά, η εργασιακή διαδικασία δεν υφίσταται ποτέ σε αυτή την καθαρή μορφή. Λαμβάνει χώρα πάντα ως διαδικασία βασισμένη στην εργασία δούλων, ως παραγωγική διαδικασία δουλοπάροικων, ως παραγωγική διαδικασία ανεξάρτητων τεχνιτών ή ως παραγωγική διαδικασία καπιταλιστικών μισθωτών εργατών.¹

Στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, η εργασιακή διαδικασία παρουσιάζει δύο ιδιαιτερότητες: πρώτον, εκτυλίσσεται υπό τον έλεγχο του καπιταλιστή (ως προσωποποιημένου κεφαλαίου), και δεύτερον, το προϊόν της είναι ιδιοκτησία του καπιταλιστή

1 Στην **Εισαγωγή** του 1857 ο Μαρξ παρατηρεί ότι η –κατά τα φαινόμενα απλή έννοια– «εργασία», έννοια που φαίνεται να εκφράζει μια κατάσταση πραγμάτων που υπάρχει σε κάθε κοινωνία, καθίσταται δυνατή και «αληθινή στην πράξη» μόνο στην καπιταλιστική οικονομία, μόνο στον καπιταλισμό οι διαφορετικές δραστηριότητες διαχωρίστηκαν από πρόσωπα, από κοινωνικά συμφορεύματα, κ.λπ. Τίθεται καμία μεμονωμένη δραστηριότητα δεν είναι κυρίαρχη, αλλά κάθε δραστηριότητα έγινε μέσο αξιοποίησης για το κεφάλαιο και μέσο επιβίωσης για τον μισθωτό εργάτη. Μόνο τώρα μπορεί κανείς να μιλά για «εργασία γενικά» (*Γκρούνγκμπερ*, 1:68. 69).

και όχι του άμεσου παραγωγού. Ο καπιταλιστής έχει αγοράσει την εργασιακή δύναμη και τα μέσα της παραγωγής (το εργασιακό αντικείμενο και τα εργασιακά μέσα). Έτσι, η εργασιακή διαδικασία μετατρέπεται σε διαδικασία μεταξύ πραγμάτων που ανήκουν στον καπιταλιστή. Επομένως του ανήκει επίσης και το προϊόν της διαδικασίας. Αυτό το προϊόν είναι μια χρηστική αξία. Αλλά, στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής αυτή η χρηστική αξία παράγεται μόνο στο μέτρο που παρουσιάζει αξία και υπεραξία.

Αυτή την καπιταλιστικά καθορισμένη διαδικασία παραγωγής θα την εξετάσουμε τώρα λεπτομερώς. Αλλά πρώτα πρέπει να διακρίνουμε ορισμένες στοιχειώδεις έννοιες κεντρικής σημασίας όχι μόνο για το πυρήν κεφάλαιο αλλά και για τα επόμενα.

Η έκφραση Χ-Ε-Χ' αναφέθηκε προηγουμένως ως «γενικός τύπος του κεφαλαίου» – ως τη δούμε τώρα ανωλυτικότερα. Η αξιοποίηση είναι δυνατή μόνο και μόνο επειδή αγοράζεται και καταναλώνεται ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα: η εργασιακή δύναμη. Για να «καταναλωθεί» όμως αυτό το εμπόρευμα, δηλαδή για να χρησιμοποιηθεί η εργασία σε μια παραγωγική διαδικασία, είναι απαραίτητα μέσα παραγωγής (πρώτες ύλες, μηχανές κ.λπ.). Ως αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας παίρνουμε μια νέα ποσότητα εμπορευμάτων, που η αξία της υπερβαίνει την αξία του κεφαλαίου που προκαταβλήθηκε. Αυτή η νέα ποσότητα εμπορευμάτων πουλιέται για Χ'. Οσον αφορά την αξία των νεοπαράχθέντων εμπορευμάτων, τα μέσα παραγωγής και η εργασιακή δύναμη παίζουν τελείως διαφορετικούς ρόλους. Η αξία των μέσων παραγωγής που καταναλώθηκαν κατά την παραγωγή ενός εμπορεύματος περνά στην αξία των νεοπαράχθέντων εμπορευμάτων. Αν κάποιο μέσο παραγωγής αναλωθούν πλήρως στην παραγωγική διαδικασία (π.χ. πρώτες ύλες, ενέργεια κ.λπ.), τότε η αξία αυτών των μέσων μεταβιβάζεται πλήρως στη νεοπαράχθετα μάζα των εμπορευμάτων. Όταν όμως μέσα παραγωγής (π.χ. εργαλεία και μηχανές) δεν αναλώνονται πλήρως, τότε μεταβιβάζεται μόνο ένα τμήμα της αξίας τους. Για παράδειγμα, αν μια ορισμένη μηχανή έχει διάρκεια ζωής δέκα ετών, τότε το 1/10 της αξίας της μεταβιβάζεται στη μάζα των εμπορευμάτων που παράγονται μέσα σε ένα έτος.² Το συστατικό μέρος του κεφαλαίου

2. Ωστόσο, η «διάρκεια ζωής» μιας μηχανής μόνο εν μέρει εξαρτάται από τη φυσική της φθορά. Αν εμφανιστούν στην αγορά νέες και βελτιωμένες μηχανές, τότε η οικονομική διάρκεια ζωής της μηχανής είναι αισθητά μικρότερη από τη φυσική διάρκεια ζωής της. Έτσι, οι υπολογιστές, κατά κανόνα, δεν εγκαταλείπονται επειδή πλέον δεν λειτουργούν, αλλά επειδή διατίθενται νέοι, σημαντικά βελτιωμένοι.

που έχει επενδυθεί σε μέσα παραγωγής, υπό κανονικές συνθήκες, δεν μεταβάλλει την αξία του κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά τη μεταβιβάζει στην αξία των εμπορευμάτων που παράγονται. Ο Μαρξ ονομάζει αυτό το συστατικό μέρος του κεφαλαίου *σθερό κεφάλαιο* ή *σ* για συντομία.

Το πράγμα όμως διαφέρει στην περίπτωση της εργασιακής δύναμης. Η αξία της εργασιακής δύναμης δεν μεταβιβάζεται καθόλου στα παραγόμενα εμπορεύματα. Αυτό που περνάει στην αξία των εμπορευμάτων είναι μόνο η νέα αξία που δημιουργήθηκε με την «κατανάλωση» της εργασιακής δύναμης, δηλαδή από το ζώδεμα εργασίας. Οι διαφορετικοί ρόλοι που παίζουν τα μέσα παραγωγής και η εργασιακή δύναμη στη δημιουργία της αξίας αποτυπώνονται στο εξής: αν μεταβληθεί η αξία των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιούνται, τότε μεταβάλλεται αντίστοιχα και η αξία του προϊόντος· αν μεταβληθεί η αξία της εργασιακής δύναμης, η αξία του προϊόντος δεν επηρεάζεται. Το πόση αξία προσθέτει ένας εργάτης στο προϊόν της εργασίας δεν εξαρτάται από την αξία της εργασιακής δύναμης, αλλά από τον βαθμό στον οποίο η ζοδεμένη εργασία του μετρά ως αξιογενετική, αφηρημένη εργασία.

Η διαφορά μεταξύ της νέας αξίας και της αξίας της εργασιακής δύναμης είναι η υπεραξία υ. Η, αλλιώς: η νεοδημιουργημένη αξία ισούται με το άθροισμα της αξίας της εργασιακής δύναμης και της υπεραξίας. Το συστατικό μέρος του κεφαλαίου που χρησιμοποιείται για να πληρωθούν μισθοί ο Μαρξ το ονομάζει *μεταβλητό κεφάλαιο*, για συντομία μ. Η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου μεταβάλλεται στη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας: οι εργάτες πληρώνονται με μ, αλλά παράγουν νέα αξία που ανέρχεται σε μ+υ.³

Η αξία της ποσότητας εμπορευμάτων που παράγονται σε μια ορισμένη χρονική περίοδο (μία ημέρα ή ένα έτος) μπορεί συνεπώς να εκφραστεί ως:

$$\sigma + \mu + \upsilon$$

όπου το σ παριστά την αξία του σταθερού κεφαλαίου που καταναλώθηκε (δηλαδή την αξία των αναλωμένων πρώτων υλών και το τμήμα της αξίας εργαλείων και μηχανών που αναλογεί στον βαθμό που χρησιμοποιήθηκαν).

3. Τονίσαμε νεώτερα ότι η αξία της εργασιακής δύναμης δεν μεταβιβάζεται στο προϊόν, αλλά ότι με το ζώδεμα εργασίας δημιουργείται νέα αξία. Αυτή η νέα αξία εκφράζεται αριθμητικά, ως μέγεθος, με τη βοήθεια των μ και υ.

Η αξιοποίηση του κεφαλαίου προκύπτει αποκλειστικά από το μεταβλητό συστατικό μέρος του. Επομένως, ο βαθμός της αξιοποίησης μπορεί να μετρηθεί συσχετίζοντας την υπεραξία προς το μεταβλητό κεφάλαιο: το μέγεθος v/μ ο Μαρξ το ονομάζει *ποσοστό υπεραξίας*. Είναι ταυτοχρόνως το μέτρο της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης. Το ποσοστό υπεραξίας δίνεται συνήθως εκατοστιαία: π.χ. αν $v=40$ και $\mu=40$ τότε το ποσοστό υπεραξίας είναι 100%, αν $v=20$ και $\mu=40$ τότε το ποσοστό υπεραξίας είναι 50%, κ.ο.κ.

Το ποσοστό υπεραξίας είναι μια αναλυτική κατηγορία, που οφείλει την ύπαρξή της στην επιστημονική κατανόηση της διαδικασίας αξιοποίησης – η κατηγορία «ποσοστό υπεραξίας» προϋποθέτει ότι γνωρίζουμε πώς πραγματοποιείται η αξιοποίηση. Όμως για την πρακτική αντίληψη των καπιταλιστών το εν λόγω ζήτημα είναι άνευ σημασίας. Οι καπιταλιστές υπολογίζουν ότι χρειάζεται μια προκαταβολή κεφαλαίου ύψους $s+\mu$, προκειμένου να πετύχουν κέρδος ύψους v , ανεξάρτητα από το πώς δημιουργείται αυτό το κέρδος (και, όπως άλλωστε συνηθίζεται, θεωρούν το κέρδος «καρπό του κεφαλαίου»). Για τους καπιταλιστές, το μέτρο της αξιοποίησης είναι το ποσοστό κέρδους $v/(s+\mu)$. Το κέρδος και το ποσοστό κέρδους, που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην καπιταλιστική καθημερινότητα, είναι κατηγορίες που ο Μαρξ τις πραγματεύεται μόνο στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (βλ. κεφ. 7) – ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο θα πρέπει κανείς να έχει υπόψη του και τους τρεις τόμους.

Η διάρκεια της *εργασιακής μέρας* προκύπτει από το άθροισμα του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου (κατά τον οποίο παράγεται η αξία της εργασιακής δύναμης μ) και του χρόνου υπερεργασίας (κατά τον οποίο παράγεται η υπεραξία v). Αν η αξία της εργασιακής δύναμης σε μια ορισμένη κοινωνία και σε μια ορισμένη στιγμή είναι δεδομένη, τότε η έκταση του αναγκαίου χρόνου εργασίας είναι επίσης δεδομένη – όχι όμως και η έκταση του χρόνου υπερεργασίας.

Σε κάθε κοινωνία που βασίζεται σε ταξική διαίρεση, μπορούμε να διακρίνουμε σε «αναγκαίο χρόνο εργασίας» (κατά τον οποίο παράγονται τα προϊόντα που χρειάζεται η υπό εκμετάλλευση τάξη για την αναπαραγωγή της) και σε «χρόνο υπερεργασίας» (κατά τον οποίο παράγεται το υπερπρόϊόν, δηλαδή το μέρος του συνολικού προϊόντος που ιδιοποιείται η κυρίαρχη τάξη). Ωστόσο ο Μαρξ μάς εφιστά την προσοχή σε μία καθοριστική διαφορά μεταξύ προκαπιταλιστικών και καπιταλιστικών κοινωνιών:

Εντόπιος είναι σφαλές ότι όταν σε έναν οικονομικό κοινωνικό σχηματισμό υπερισχύει όχι η ανταλλακτική αξία αλλά η χρηστική αξία του προϊόντος, η υπερεργασία περιορίζεται από έναν μικρότερο ή μεγαλύτερο κύκλο αναγκών [της κυρίαρχης τάξης, Μ. Χ.], δεν πηγαίνει όμως καμία επερίοριστη ανάγκη για υπερεργασία από τον ίδιο το χαρακτήρα της παραγωγής. (*Το Κεφάλαιο*, 1:207. 1:247)

Αλλά ο Μαρξ δεν χρησιμοποιεί αυτήν την «απερίοριστη ανάγκη για υπερεργασία» που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής για να κατακρίνει ηθικά τους μεμονωμένους καπιταλιστές. Αν και η ανάγκη για υπερεργασία – ακριβώς επειδή δεν γνωρίζει περιορισμό – συνεπάγεται ότι το κεφάλαιο «είναι εντελώς αδίστακτο όσον αφορά την υγεία και τη διάρκεια ζωής του εργάτη» (*Το Κεφάλαιο* 1:240. 1:283), και άρα ανέχεται ακόμη και την καταστροφή της εργασιακής δύναμης, εντούτοις δεν πρόκειται για ηθικό έλλειμμα των καπιταλιστών ως προσώπων, αλλά για συνέπεια της λογικής της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής.

Εφόσον ο καπιταλιστής αγόρασε εργασιακή δύναμη στην ημερήσια αξία της, τότε έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει την εργασιακή δύναμη για μία μέρα. Αλλά η διάρκεια μίας εργάσιμης μέρας δεν είναι καθορισμένη: αν και θα πρέπει να διαρκεί λιγότερο από 24 ώρες, ώστε να απομένει χρόνος για τη φυσική και την ψυχική ανανέωση των εργαζομένων, αυτό το πόσο «λιγότερο» δεν είναι σαφές. Όταν λοιπόν ο καπιταλιστής προσπαθεί να παρατείνει την εργάσιμη μέρα, τότε προσπαθεί απλώς, όπως κάθε αγοραστής, να επωφεληθεί στο μέγιστο από τη χρηστική αξία του εμπορευμάτος που αγόρασε, έτσι ακριβώς όπως προσπαθεί κανείς να αντλήσει και το τελευταίο ίχνος οδοντόκρεμας συνθλιβοντας το σωληνάριο. Ο δε ανταγωνισμός μεταξύ των καπιταλιστών φροντίζει για το ότι κάθε καπιταλιστής θα ασκεί εντατικά το δικαίωμα (που έχει ως αγοραστής) να χρησιμοποιεί στο μέγιστο το εμπόρευμα που αγόρασε.

Εξίσου συμμορφωμένη στη λογική της αγοραπωλησίας είναι και κάθε προσπάθεια των εργαζομένων να περιορίσουν την εργάσιμη μέρα. Αύριο πάλι θα πρέπει να διαθέτουν την εργασιακή τους δύναμη στη συνήθη φυσική της κατάσταση, ώστε να μπορούν να την ξαναπουλήσουν. Αν όμως η σημερινή εργάσιμη μέρα διαρκεί υπερβολικά, δεν θα το καταφέρουν.

Επομένως, τόσο ο καπιταλιστής στην προσπάθειά του να παρατείνει την εργάσιμη μέρα όσο και οι εργάτες στη δική τους προσπάθεια να την περιορίσουν μπορούν εξίσου, και οι δύο, να

επικαλεστών τους νόμους της εμπορευματικής ανταλλαγής: όριο στην εργάσιμη μέρα δεν είναι δυνατό να συναχθεί από αυτούς τους νόμους, κι αυτό σημαίνει ότι:

Προκύπτει λοιπόν εδώ μία αντινομία, δικαίωμα ενάντια σε δικαίωμα, και τα δύο εξίσου επικυρωμένα από το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής. Μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η βία. Και έτσι, στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας εμφανίζεται ως αγώνας για τα όρια της εργάσιμης ημέρας – ένας αγώνας μεταξύ του συνολικού κεφαλαιοκράτη, δηλαδή της τάξης των κεφαλαιοκρατών, και του συνολικού εργάτη, ή της εργατικής τάξης. (7ο Κεφάλαιο, 1:206· 1:246)

Κάθε φορά που οι μισθωτοί εργαζόμενοι δεν είναι σε θέση να αντισταθούν στο κεφάλαιο αποτελεσματικά, και υπάρχει ορκετό απόθεμα προς αντικατάσταση της κατεστραμμένης εργασιακής δύναμης, το κεφάλαιο παρατείνει τον εργάσιμο χρόνο πέρα από κάθε φυσικό όριο. Η πάλη για την κανονική εργάσιμη μέρα (ο Μαρξ την περιγράφει διεξοδικά στο *Κεφάλαιο*) κατέληξε τον 19ο αιώνα, πρώτα στην Αγγλία και κατόπιν σε άλλες χώρες, σε νομοθετημένο περιορισμό της εργασιακής μέρας. Ο ιδιαίτερος ρόλος του κράτους σε αυτήν τη διαδικασία θα μας απασχολήσει στο κεφάλαιο 11.

5.2 Απόλυτη και σχετική υπεραξία. Οι καταναγκαστικοί νόμοι του ανταγωνισμού

Το κεφάλαιο, δηλαδή η αυτοαξιοποιούμενη αξία, δεν γνωρίζει εσωτερικά όρια στην αξιοποίησή του, γι' αυτό και στην τελική κανένας βαθμός αξιοποίησης, εφόσον επιτευχθεί, δεν είναι αρκετός για το κεφάλαιο. Αν μέτρο της αξιοποίησης θεωρηθεί το ποσοστό υπεραξίας v/m , τότε προκύπτουν δύο βασικές δυνατότητες για να αυξηθεί η αξιοποίηση του κεφαλαίου: ο Μαρξ τις ονομάζει αντίστοιχα *παραγωγή απόλυτης υπεραξίας* και *παραγωγή σχετικής υπεραξίας* (όταν, στο κεφάλαιο 7, εξετάσουμε το ποσοστό κέρδους ως μέτρο της αξιοποίησης, θα δούμε μερικές ακόμη δυνατότητες).

Με δεδομένη την αξία της εργασιακής δύναμης, το v/m αυξάνεται όταν αυξάνεται η v . Η μάζα υπεραξίας που παράγεται από μία μεμονωμένη εργασιακή δύναμη μπορεί να αυξηθεί παρατείνοντας τον χρόνο υπερεργασίας, και ο χρόνος υπερεργασίας μπορεί να αυξηθεί παρατείνοντας την εργάσιμη ημέρα. Την αύξηση υπεραξίας

και υπερεργασίας με παράταση της εργάσιμης ημέρας, ο Μαρξ την ονομάζει *παραγωγή απόλυτης υπεραξίας*.

Με την καθέρωση μιας (νομοθετημένης) κανονικής εργάσιμης ημέρας, η παραγωγή απόλυτης υπεραξίας δεν προσκροδεί ακόμη στα όρια της. Παράταση της εργάσιμης ημέρας δεν λαμβάνει χώρα μόνον όταν αυξάνεται ο αριθμός των ωρών της εργάσιμης μέρας, αλλά και όταν αυτές οι ώρες χρησιμοποιούνται στον μέγιστο βαθμό: είτε μειώνοντας τον χρόνο του διαλείμματος είτε με το να μην προσμετρώνται στον εργάσιμο χρόνο ο χρόνος προετοιμασίας για συγκεκριμένες δουλειές κ.λπ. Επιπλέον, η αύξηση της εντατικότητας στην εργασία (δηλαδή, επιτάχυνση της εργασιακής διαδικασίας) έχει το ίδιο αποτέλεσμα με την παράταση του εργάσιμου χρόνου. Η εντατικοποιημένη εργάσιμη ημέρα αποδίδει μεγαλύτερο *ξυακό* προϊόν από την κανονική εργάσιμη μέρα, ακριβώς όπως αν η εργάσιμη μέρα είχε παραταθεί. Οι συγκρούσεις για τη χρήση του εργάσιμου χρόνου και την εντατικοποίηση της εργασίας ανήκουν ακόμη και σήμερα στην καθημερινότητα των επιχειρήσεων.

Αλλά, ο χρόνος υπερεργασίας μπορεί επίσης να αυξηθεί χωρίς να παραταθεί η εργάσιμη μέρα ή χωρίς τη μέγιστη δυνατή χρήση του εργάσιμου χρόνου: όταν μειωθεί ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος, πράγμα που σημαίνει ότι μειώνεται η *ξυία* της εργασιακής δύναμης. Όταν, σε μία οκτάωρη εργάσιμη ημέρα απαιτούνται τέσσερις ώρες για να παραχθεί η ημερήσια αξία της εργασιακής δύναμης, τότε απομένουν τέσσερις ώρες υπερεργασίας. Αν όμως τώρα αρκούν μόνο τρεις ώρες για να παραχθεί η αξία της εργασιακής δύναμης, τότε απομένουν πέντε ώρες υπεραξίας. Την αύξηση της υπεραξίας και του ποσοστού υπεραξίας με μείωση του αναγκαίου εργασιακού χρόνου ο Μαρξ την ονομάζει *παραγωγή σχετικής υπεραξίας*.

Ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος πρέπει να επαρκεί για την παραγωγή της αξίας των μέσων διαβίωσης που χρειάζεται η εργασιακή δύναμη προκειμένου να αναπαραχθεί. Αν η αξία της εργασιακής δύναμης μειβεται πλήρως (κι αυτό πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο, εφόσον εξετάζονται οι «κανονικές» καπιταλιστικές σχέσεις), τότε ο αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι δυνατόν να μειωθεί μόνο όταν μειώνεται το εύρος των μέσων διαβίωσης που θεωρούνται απαραίτητα (που σημαίνει ότι το «κανονικό» βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης υποβαθμίζεται, πράγμα όμως που επιβάλλεται δύσκολα, και σίγουρα όχι συνεχώς, παρά μόνο σε σποραδικές περιπτώσεις), είτε –και αυτή είναι η συνήθης περίπτωση– όταν μειώνεται η αξία αυτών των μέσων διαβίωσης.

Η αξία των μέσων διαβίωσης μειώνεται είτε όταν αυξάνεται η παραγωγικότητα στους κλάδους που παράγουν μέσα διαβίωσης (πάντα υπό ευρεία έννοια, άρα όχι μόνο τρόφιμα), είτε όταν αυξάνεται η παραγωγικότητα στους κλάδους που παράγουν πρώτες ύλες ή μηχανές για τους κλάδους μέσων διαβίωσης: με τα φθηνότερα μέσα παραγωγής πέφτει και η αξία των μέσων διαβίωσης που παράγονται με τη συμβολή τους. Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας οδηγεί, μέσω αύξησης της παραγωγικότητας, σε μείωση της αξίας των μέσων διαβίωσης, άρα και στη μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης.

Η παράταση του χρόνου εργασίας αφενός και η αύξηση της παραγωγικότητας αφετέρου είναι λοιπόν οι δύο βασικές δυνατότητες για να αυξηθεί ο βαθμός αξιοποίησης του κεφαλαίου. Αλλά, και η μια και η άλλη μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο με τη δράση των μεμονωμένων καπιταλιστών.

Το ότι οι καπιταλιστές έχουν συμφέρον να παρατείνεται ο εργασιμικός χρόνος είναι προφανώς εύλογο: με δεδομένη αξία της εργασιακής δύναμης, κάθε ώρα παράτασης της εργάσιμης ημέρας αυξάνει ενθέςως την υπεραξία που αποκομίζει ο μεμονωμένος καπιταλιστής.

Τα πράγματα όμως έχουν αλλιώς όταν αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας. Αν, για παράδειγμα, ένας παραγωγός τραπέζιων αυξήσει την παραγωγικότητα, τότε τα τραπέζια γίνονται φθηνότερα. Αλλά η αξία της εργασιακής δύναμης θα φθηνώνει μόνο αν και στο μέτρο που η αξία των τραπέζιων υφιστάχεται στην αξία της εργασιακής δύναμης. Η επίδραση είναι ελάχιστη και ως επί το πλείστον αργή να φανεί. Άρα, ως *ατομικό κίνητρο* για αύξηση της παραγωγικότητας, αυτό το μικρό και αβέβαιο όφελος είναι ελάχιστα αποτελεσματικό.

Αυτό που παρακινεί τους μεμονωμένους καπιταλιστές να αυξήσουν την παραγωγικότητα είναι κάτι τελείως διαφορετικό. Το κατά πόσον ο ατομικά ζοδεμένος εργάσιμος χρόνος μετρά ως αξιολογικός εξαρτάται (μεταξύ άλλων) από το αν για την παραγωγή ενός αγαθού δαπανήθηκε ή όχι ο «κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας» (δηλαδή ο εργάσιμος χρόνος που είναι αναγκαίος σε καθορισμένο κοινωνικά σύνηθες καθεστώς παραγωγικότητας και εντατικότητας της εργασίας, βλ. ενότητα 3.1). Αν ο κοινωνικά αναγκαίος εργάσιμος χρόνος για την παραγωγή π.χ. ορισμένου τύπου τραπέζιου είναι δέκα ώρες, και ένας παραγωγός καταφέρει να παράγει το ίδιο τραπέζι σε οκτώ ώρες, τότε δημιούργησε σε οκτώ

ώρες το ίδιο αξιακό προϊόν που οι υπόλοιποι παραγωγοί παράγουν σε δέκα ώρες, άρα μπορεί να πουλήσει ένα προϊόν οκτώωρης εργασίας σαν να ήταν προϊόν δέκάωρης εργασίας.

Και ακριβώς αυτό συμβαίνει όταν ένας καπιταλιστής αυξάνει πρώτος την παραγωγικότητα της εργασίας σε μια συγκεκριμένη διαδικασία παραγωγής. Έστω ότι για την παραγωγή κάποιου αγαθού, π.χ. ενός υπολογιστή, καταναλώνεται σταθερό κεφάλαιο σ αξίας 200. Επιπλέον, για τη συναρμολόγηση του υπολογιστή χρειάζεται και μία εργάσιμη μέρα οκτώωρης άμεσης (ήτοιζώντανής) εργασίας. Η ημερήσια αξία της εργασιακής δύναμης είναι 80, και το ποσοστό υπεραξίας 100%, και άρα η υπεραξία που μια εργασιακή δύναμη παράγει σε μία μέρα να είναι επίσης 80. Η αξία του προϊόντος είναι λοιπόν:

$$\sigma + \mu + \nu = 200 + 80 + 80 = 360$$

Τώρα, ας υποθέσουμε ότι ένας συγκεκριμένος καπιταλιστής (αρχικά μόνον αυτός) καταφέρνει να μειώσει τον χρόνο της άμεσης εργασίας που απαιτεί τη συναρμολόγηση του υπολογιστή, από οκτώ ώρες σε τέσσερις. Η αξία του υπολογιστή ακόμη συμμορφώνεται προς τους μέσους κοινωνικούς όρους και αρχικά παραμένει 360. ● *δαμόνιος καπιταλιστής* μας όμως δεν χρειάζεται πια να δαπανά μεταβλητό κεφάλαιο 80 αλλά μόνο 40. Άρα, έχει κόστος μόνο:

$$200 \text{ (σταθερό κεφάλαιο)} + 40 \text{ (μεταβλητό κεφάλαιο)} = 240$$

Αν πούλά το προϊόν προς 360, τότε του απομένει υπεραξία 120. Επομένως, εκτός από την κοινωνικά συνήθη υπεραξία 80 για κάθε υπολογιστή, ο καπιταλιστής μας πραγματοποιεί μία επιπλέον υπεραξία 40 και ένα ποσοστό υπεραξίας 300% αντί 100%. Αυτή η επιπλέον υπεραξία ή, αλλιώς, επιπλέον κέρδος (βλ. παρατηρήσεις περί κέρδους στην ενότητα 5.1) – και όχι το να φθηνώνει στο μέλλον η εργασιακή δύναμη – είναι για τον καπιταλιστή το κίνητρο για να αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας.

● *σο* δεν γενικεύεται η νέα μέθοδος παραγωγής, ο καπιταλιστής μας θα εξακολουθεί να αποκομίζει την επιπλέον υπεραξία. Αν όμως η νέα μέθοδος τελικά επικρατήσει, αυτό σημαίνει ότι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή ενός υπολογιστή έχει μειωθεί. Αν στο μεταξύ όλα τα υπόλοιπα παραμένουν σταθερά (η αξία της εργασιακής δύναμης, η αξία των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου, κ.λπ.), τότε η νέα αξία θα είναι:

$$\sigma + \mu + \nu = 200 + 40 + 40 = 280$$

η επιπλέον υπεραξία για τον καπιταλιστή μας εξοφλείται, και το δικό του ποσοστό υπεραξίας γίνεται ξανά 100%.

Ας μείνουμε όμως στον καπιταλιστή που πρώτος εισήγαγε την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας (ή αλλιώς, παραγωγικότητας). Αυτός δεν χρειάζεται πια τον ίδιο χρόνο άμεσης εργασίας για να παραγάγει την ίδια μάζα προϊόντων. Μπορεί λοιπόν είτε να συνεχίσει να παράγει την ίδια όπως πριν ποσότητα προϊόντων αλλά με λιγότερους εργατές, είτε στον ίδιο εργάσιμο χρόνο και με τον ίδιο αριθμό εργατών να παραγάγει μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων. Για τον καπιταλιστή, η πρώτη επιλογή τις περισσότερες φορές δεν είναι ρεαλιστική, μια και συνήθως η αύξηση της παραγωγικότητας είναι δυνατή μόνο όταν συγχρόνως αυξάνεται και ο όγκος παραγωγής (στην επόμενη ενότητα θα επιστρέψουμε σε αυτή τη συνάφεια). Μπορούμε όμως να θεωρήσουμε μάλλον σίγουρο ότι η αύξηση της παραγωγικότητας κατά κανόνα συνοδεύεται από αύξηση του αριθμού των προϊόντων. Ο απλούστερος τρόπος για να πουλήσει τη μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων είναι να μειώσει την τιμή τους, δηλαδή να πουλήσει το μεμονωμένο προϊόν κάτω από τη μέχρι τότε αξία του. Όμως, ακόμη κι αν ο καινοτόμος καπιταλιστής μιας πουλά κάτω από τη μέχρι τώρα αξία, δεν θα χρειαστεί να παραιτηθεί τελείως από την επιπλέον υπεραξία. Αν, στο προηγούμενο παράδειγμα, πουλά τον υπολογιστή (που του κοστίζει 240) μόνο 350 (αντί για 360) τότε πραγματοποιεί συνολική υπεραξία 110, η οποία σε σύγκριση με τη συνήθη υπεραξία 80 εξακολουθεί να σημαίνει επιπλέον υπεραξία 30. Αλλά οι αυξημένες πωλήσεις του καινοτόμου καπιταλιστή σημαίνουν –εφόσον δεν αλλάξει κάτι στην οικονομία ώστε να προκληθεί μεγαλύτερη συνολική ζήτηση– ότι οι άλλοι καπιταλιστές που προσφέρουν το ίδιο προϊόν θα πουλήσουν λιγότερα προϊόντα, σε ακραίες δε περιπτώσεις θα πτωχεύσουν. Αν θέλουν να υπερασπιστούν το μερίδιό τους στην αγορά, πρέπει να πουλήσουν κι αυτοί σε χαμηλότερη τιμή. Εφόσον η μέθοδος παραγωγής που χρησιμοποιούν παραμένει η ίδια, το να πουλήσουν σε χαμηλότερη τιμή θα οδηγήσει σε μείωση της υπεραξίας τους. Συνεπώς, δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας και να μειώσουν το κόστος, ώστε να μπορούν να συμβαδίσουν με τον ανταγωνισμό των τιμών.

Ο ανταγωνισμός εξαναγκάζει έτσι τους καπιταλιστές να ακολουθήσουν στην αύξηση της παραγωγικότητας που εγκαινίασε ο

ένας καπιταλιστής, ακόμη κι αν οι ίδιοι, σε προσωπικό επίπεδο, δεν ενδιαφέρονται για όλο και περισσότερη αξιοποίηση του κεφαλαίου τους. Οι εμμενείς νόμοι του κεφαλαίου, όπως η τάση για παράταση της εργάσιμης ημέρας και για ανάπτυξη της παραγωγικότητας, είναι ανεξάρτητοι από τη βούληση των μεμονωμένων καπιταλιστών. Επιβάλλονται στους καπιταλιστές ως *αναγκαστικοί νόμοι του ανταγωνισμού*. Επειδή κάθε καπιταλιστής είναι εξοικειωμένος με αυτόν τον εξαναγκασμό, συνήθως δεν περιμένει μέχρι να του επιβληθεί από τους ανταγωνιστές του, αλλά προσπαθεί να είναι ο ίδιος ο πρώτος που θα αυξήσει την παραγωγικότητα, έτσι ώστε να αποκομίσει τουλάχιστον κάποια επιπλέον υπεραξία αντί να περιορίζει πωλήσεις απώλειές του. Ως αποτέλεσμα, κάθε καπιταλιστής υποβάλλει σε πίεση τους υπόλοιπους καπιταλιστές, όπως ακριβώς και ο ίδιος πιέζεται από αυτούς. Και όλοι ενεργούν έτσι, ακολουθώντας μια τυφή «εγγενή αναγκαιότητα». Ακόμη κι αν ένας καπιταλιστής ως πρόσωπο προτιμά να ζει λιτά, δεν έχει τη δυνατότητα να απέχει από το κινήσι τού όλο και μεγαλύτερου κέρδους, εφόσον επιθυμεί να παραμένει καπιταλιστής.

5.3 Μέθοδοι παραγωγής της σχετικής υπεραξίας: συνεργασία, καταμερισμός της εργασίας, μηχανές

Η καπιταλιστική παραγωγή αρχίζει όταν ένας μεγάλος αριθμός εργατών, υπό το πρόσταγμα ενός καπιταλιστή, συνεργάζονται για την παραγωγή του ίδιου τύπου εμπορεύματος. Ένας χρηματοκράτοχος, ο οποίος μόλις και μετά βίας καταφέρνει να απασχολεί δυο-τρεις εργατές και πρέπει να συνεχίσει να συμμετέχει κι ο ίδιος στην παραγωγική διαδικασία δουλεύοντας, προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωσή του, δεν είναι ακόμη καπιταλιστής υπό αυστηρή έννοια, αλλά μάλλον «μικρό αφεντικό». Γίνεται καπιταλιστής μόνο μόλις γίνει ικανός να ενεργεί ως προσωποποιημένο κεφάλαιο, όταν δηλαδή μπορεί να αφιερώσει όλο τον χρόνο του στην οργάνωση και τον έλεγχο της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας και στην πώληση των προϊόντων.

Η συνεργασία πολλών εργατών καθιστά φθηνότερα τα προϊόντα ακόμη κι αν δεν μεταβληθούν οι τεχνικές συνθήκες της παραγωγής, για δύο λόγους. Ο ένας είναι ότι πολλά από τα μέσα παραγωγής χρησιμοποιούνται από κοινού, με αποτέλεσμα να συνεισφέρουν μικρότερο μερίδιο αξίας στο προϊόν (100 εργατές μπορούν να παράγουν τα δεκαπλάσια από 10 εργατές, αλλά δεν χρησιμοποιούν

π.χ. δέκα φορές περισσότερα κτίρια, κ.λπ.). ● Άλλος λόγος είναι ότι από τη σύμπτυξη πολλών εργασιακών δυνάμεων προκύπτει μια νέα δύναμη: ένας εργάτης μόνος του δεν μπορεί να μετακινήσει έναν μεγάλο κορμό δέντρου όσος χρόνος κι αν του δοθεί για να το καταφέρει, τέσσερις εργάτες όμως μπορούν να μετακινήσουν τον κορμό αμέσως. Δέκα άνθρωποι, οργανωμένοι σε αλυσίδα, μπορούν να μεταφέρουν ένα φορτίο σημαντικά πιο γρήγορα απ' όση όταν καθένας κολύπτει την απόσταση μόνος του με πήγαινε-έλε, κ.ο.κ.

Η παραγωγική δύναμη της εργασίας αυξάνεται ακόμη περισσότερο με τον *καταμερισμό της εργασίας*. Μια περίπλοκη εργασιακή διαδικασία κερματίζεται σε πλήθος απλούστερων επιμέρους λειτουργιών. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η κάθε επιμέρους λειτουργία εκτελείται ταχύτερα όταν επιτελείται μεμονωμένη παρά στο πλαίσιο της όλης διαδικασίας. Με την ανάλογη εξάσκηση και εμπειρία, και υποστηριζόμενος από ειδικά εργαλεία κατάλληλα γι' αυτές τις επιμέρους λειτουργίες, ο μεμονωμένος εργάτης που έχει εξειδικευτεί σε μια επιμέρους λειτουργία μπορεί να γίνει ακόμη πιο γρήγορος. Η άλλη όψη του νομίσματος είναι ότι αυτός ο εργάτης μετατρέπεται σε «ισόβιο όργανο αυτής της επιμέρους λειτουργίας» (Το Κεφάλαιο, 1:310-1:355), γίνεται *μερικός εργάτης*, και η μονόπλευρη καταπόνησή του μπορεί να οδηγήσει σε σωματικές και νευρικές βλάβες. Η επιχείρηση στην οποία η παραγωγική διαδικασία βασίζεται σε εκτεταμένο καταμερισμό εργασίας, αλλά που είτε δεν χρησιμοποιεί καθόλου μηχανές είτε χρησιμοποιεί ελάχιστα, ονομάζεται *βιοτεχνία* (μανουφακτούρα).

Στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο καταμερισμός εργασίας έφτασε στο αποκορύφωμά του με τον τείλορισμό (όπως αποκαλείται λόγω του εμπνευστή του, του μηχανικού F. W. Taylor). Ο Τέιλορ κερμάτισε τις κινήσεις της εργασιακής διαδικασίας σε πολύ μικρά τμήματα, με σκοπό να αναθέσει σε κάθε μεμονωμένο εργάτη έναν επαναλαμβανόμενο-ελάχιστο αριθμό κινήσεων. Σπατάλη χρόνου και κρυφά διαλείμματα έμελλε να ελαχιστοποιηθούν με αυτό το σύστημα. Τέτοιου είδους ιδέες εφαρμόστηκαν ιδίως σε μιάνες παραγωγής. Ωστόσο, αυτή η ακραία μορφή καταμερισμού εργασίας δεν έφερε μόνο πλεονεκτήματα για την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Ιδίως στις περιπτώσεις προϊόντων περίπλοκης παραγωγής, όπου το ζήτημένο είναι υψηλή ποιότητα, ο έντονος καταμερισμός εργασίας αποδείχθηκε μάλλον εμμέδωτο καθώς ευθύνονταν για την παραγωγή πολλών ελαττωματικών εμπορευμάτων. Έτσι, στην πορεία της ανάπτυξης της *καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας*

στον 20ό αιώνα, ο τείλορισμός γνώρισε τόσο τη διάδοση όσο και τον περιορισμό.

Η καθοριστική άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας έρχεται με τη χρήση των *μηχανών*. Μια μηχανή δεν είναι απλώς ένα μεγάλο εργαλείο. Το ουσιαδές είναι ότι τώρα πια το εργαλείο δεν είναι ένα εργαλείο στα χέρια ενός ανθρώπου, αλλά ότι είναι το εργαλείο ενός μηχανισμού. Και ο αριθμός των εργαλείων που μια μηχανή μπορεί να λειτουργεί συγχρόνως ξεπερνά τα ανθρώπινα όρια. Ακόμη μεγαλύτερη αύξηση παραγωγικότητας επιτυγχάνεται όταν οι μεμονωμένες μηχανές συνδυάζονται σε ένα *σύστημα μηχανών* που διατρέχει όλο το εργασιακό αντικείμενο. Η επιχείρηση που βασίζεται στη μηχανική παραγωγή λέγεται *εργοστάσιο*.

Στο εργοστάσιο, εκτός από μερικές δραστηριότητες που δεν έχουν ακόμη εκμηχανισθεί, η εργασία που κυρίως απομένει για τους ανθρώπους είναι να ελέγξουν τις μηχανές, να τις επιδιορθώνουν, και να βρίσκονται σε ετοιμότητα, ώστε να λύσουν προβλήματα που μπορεί να προξενήσουν οι μηχανές. Η εισαγωγή των υπολογιστών στην παραγωγή δεν άλλαξε ιδιαίτερα αυτή τη συνθήκη. Ένας αριθμός εργασιών επίβλεψης και ελέγχου αυτοματοποιήθηκε, ωστόσο και ο υπολογιστής που καθοδηγεί το σύστημα εξακολουθεί να χρειάζεται ανθρώπινη επίβλεψη, και ο προγραμματισμός του χρειάζεται προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις.

Ο καταμερισμός εργασίας στη *βιοτεχνία* βασίζεται στη δεξιοτεχνία της εργασιακής δύναμης. Ακόμη κι όταν αυτή συρρικνώνεται σε «επιμέρους δεξιότητες», το κεφάλαιο εξακολουθεί να εξαρτάται από αυτή την υποκειμενική δεξιότητα. Στο *εργοστάσιο*, που βασίζεται στη μηχανική παραγωγή, αυτό αλλάζει ριζικά:

Αυτή η υποκειμενική αρχή του καταμερισμού εξαλείφεται πλέον στη μηχανική παραγωγή. Η συνολική διαδικασία είναι εδώ αντικειμενική, εξεταζόμενη καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν και ανεξάρτητη στις συστατικές φάσεις της, και το πρόβλημα της διεκπεραίωσης κάθε επιμέρους διαδικασίας και της σύνδεσης των διάφορων επιμέρους διαδικασιών λύνεται μέσω τεχνικής εφαρμογής της μηχανικής, της χημείας κ.λπ. (Το Κεφάλαιο, 1:347-1:395)

Με τη μηχανική παραγωγή, το κεφάλαιο μπορεί πλέον να αποδοσμευτεί από την ιδιαίτερη δεξιότητα της μεμονωμένης εργασιακής δύναμης. Σε ένα αναπτυγμένο σύστημα μηχανών που λειτουργεί αποτελεσματικά, οι μεμονωμένοι εργάτες δεν συρρικνώνονται

απλώς στη λειτουργία του μερικού εργάτη, αλλά μετατρέπονται σε εξαρτήματα αυτού του συστήματος. Η κυριαρχία του κεφαλαίου επάνω στους εργάτες και στις εργάτριες υλοποιείται, τρόπον τινά, στο σύστημα των μηχανών:

Αποτελεί κοινό στοιχείο για κάθε κεφαλαιοκρατική παραγωγή, εφόσον δεν είναι απλώς εργασιακή διαδικασία αλλά ταυτόχρονα και διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου, το ότι δεν χρησιμοποιεί ο εργάτης τον εργασιακό όρο, αλλά αντιστρόφως ο εργασιακός όρος χρησιμοποιεί τον εργάτη, όμως μόνο με τα μηχανήματα αυτή η αντιστροφή γίνεται τεχνικά απτή πραγματικότητα. Με τη μετατροπή του σε αυτόματο το εργασιακό μέσο εμφανίζεται απέναντι στον ίδιο τον εργάτη στη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας ως κεφάλαιο, ως νεκρή εργασία που κυριαρχεί και απομυζά την ζωντανή εργασιακή δύναμη. (Το Κεφάλαιο, 1:387-1:439)

Η συνεργασία, ο καταμερισμός της εργασίας και η εφαρμογή των μηχανών έχουν ως αποτέλεσμα την άνοδο της παραγωγικής δύναμης της εργασίας: με την ίδια ποσότητα ξοδεμένης εργασίας παράγεται μεγαλύτερος αριθμός προϊόντων, η αξία της μονάδας-προϊόντος μειώνεται. Αλλά σε συνθήκες καπιταλιστικής παραγωγής η αυξημένη παραγωγική δύναμη της εργασίας εμφανίζεται σαν παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου. Αυτό συμβαίνει ήδη και στην περιπτωση της απλής συνεργασίας: Καθώς οι μεμονωμένες εργασιακές δυνάμεις δεν διαθέτουν την επιπλέον παραγωγική δύναμη που προκύπτει από τη σύμπραξή τους, κι επειδή συμβαίνει να συνεργάζονται μόνο κάτω από τις διαταγές του κεφαλαίου, αυτή η επιπλέον παραγωγική δύναμη (που είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας τους) φαίνεται σαν να είναι παραγωγική δύναμη που ανήκει στο κεφάλαιο. Η εντύπωση αυτή γίνεται ακόμη πιο έντονη στη βιοτεχνία και στο εργοστάσιο. Η μεμονωμένη εργασιακή δύναμη περιορίζεται σε μια επιμέρους λειτουργία που τις περισσότερες φορές είναι τελείως άχρηστη έξω από τη βιοτεχνία και το εργοστάσιο. Το γεγονός ότι οι εργάτες και οι εργάτριες μπορούν να καταφέρνουν κάτι με τις ικανότητές τους φαίνεται σαν αποτέλεσμα που παράγεται από το κεφάλαιο. Το ότι το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν ένα πράγμα (ενώ είναι σχέση) προικισμένο με δική του παραγωγική δύναμη, ανεξάρτητη από τους εργάτες και την εργασιακή διαδικασία, μπορούμε να το ονομάσουμε φετιχισμό του κεφαλαίου. Όπως ο φετιχισμός του εμπορεύματος, έτσι και ο φετιχισμός του κεφαλαίου δεν είναι

απλώς μια λάθος συνείδηση ή σκέτη πλάνη, αλλά τουναντίον έχει μια υλική θεμελίωση στην καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας:

● οι πνευματικές δυνάμεις της παραγωγής διευρύνουν την κλίμακα τους σε μία πλευρά επειδή εξοφλούνται σε πολλές πλευρές. Αυτό που χάνουν οι μερικοί εργάτες συγκεντρώνεται απέναντί τους στο κεφάλαιο. Αποτελεί προϊόν του βιοτεχνικού καταμερισμού της εργασίας το να αντιπαρατίθενται οι πνευματικές δυνάμεις της υλικής διαδικασίας παραγωγής στους εργάτες ως ξένη ιδιοκτησία και ως δύναμη που τους κατεξουσιάζει. Αυτή η διαδικασία χωρισμού ξεκινά στην απλή συνεργασία, όπου ο κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει απέναντι στους μεμονωμένους εργάτες την ενότητα και τη βούληση του κοινωνικού εργασιακού σώματος. Αναπτύσσεται στη βιοτεχνία η οποία ακρωτηριάζει τον εργάτη σε μερικό εργάτη. ● ολοκληρώνεται στη μεγάλη βιομηχανία, η οποία διαχωρίζει την επιστήμη ως αυτοτελή παραγωγική δύναμη από την εργασία και την εξαναγκάζει [να υπαχθεί] στην υπηρέση του κεφαλαίου. (Το Κεφάλαιο, 1:331-1:377)⁴

Από μια άποψη, η άνοδος της παραγωγικότητας με την εφαρμογή μηχανών διαφέρει θεμελιακά από την άνοδο της παραγωγικότητας που κατορθώνεται με συνεργασία ή με καταμερισμό εργασίας. Η εφορμογή των μηχανών έχει κάποιο κόστος για τον καπιταλιστή, κι επειδή η μηχανή χρησιμοποιείται στην καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, μεταβιβάζει την αξία της στο προϊόν. Αυτό σημαίνει ότι η χρήση της μηχανής, αντί να κάνει το προϊόν φθηνότερο, το κάνει ακριβότερο. Γενικά, το προϊόν γίνεται φθηνότερο μόνο όταν η αύξηση της αξίας του λόγω της αξιακής εισφοράς της μηχανής αντισταθμίζεται με το παραπάνω με εξοικονόμηση του χρόνου άμεσης εργασίας στην παραγωγή.

Παράδειγμα: έστω ότι κατά την παραγωγή ενός ορισμένου προϊόντος αναλώνονται πρώτες ύλες αξίας 50 και οκτώ ώρες εργασίας, στις οποίες, υπό κανονικές συνθήκες, παράγεται αξία 80. Τότε, για την αξία του προϊόντος ισχύει το εξής:

- 4 Η αυξανόμενη σημασία της γνώσης και της επιστήμης για την καπιταλιστική παραγωγή δεν είναι καθόλου καινοφανές φαινόμενο, όπως υπονοεί σήμερα ο φρενέτο διαδεδομένος λόγος περί μετάβασης από τη «βιομηχανική κοινωνία στην κοινωνία της γνώσης». Και σίγουρα δεν υπονομάει –όπως ενίοτε υποστηρίζεται– τον καπιταλιστικό μορφικό καθορισμό της παραγωγής.

$$50 \text{ (πρώτες ύλες)} + 80 \text{ (χρόνος εργασίας)} = 130$$

Τώρα, έστω ότι το προϊόν παράγεται με τη συμβολή μίας μηχανής που έχει αξία 20.000 και που χρησιμοποιείται στην παραγωγή 1.000 κομματιών πριν φθαρεί εντελώς. Στο κάθε κομμάτι μεταβιβάζεται αξία 20. Άρα, το κάθε προϊόν που παράγεται με τη μηχανή αυξάνει αρχικά την αξία του κατά 20. Αν λοιπόν εξοικονομηθούν 3 ώρες εργασίας, ώστε αντί για 8 ώρες να είναι αναγκαίες μόνο 5, τότε για την αξία του προϊόντος που παράγεται με τη μηχανή προκύπτει το εξής:

$$50 \text{ (πρώτες ύλες)} + 20 \text{ (μηχανή)} + 50 \text{ (χρόνος εργασίας)} = 120$$

Το προϊόν έγινε φθηνότερο κατά 10 αξιακές μονάδες, οι 20 μονάδες αξιακής εισφοράς της μηχανής αντισταθμίστηκαν με το παραπάνω από την εξοικονόμηση των τριών ωρών εργασίας. Αν είχε περικοπεί μόνο μία ώρα εργασίας, τότε η αξία του προϊόντος που παράγεται με τη μηχανή θα είχε αυξηθεί, και άρα η μηχανή δεν θα είχε συμβάλει στην αύξηση της παραγωγικότητας και στο να φθηνώνει το προϊόν.

Αλλά για την καπιταλιστική εφαρμογή των μηχανών δεν αρκεί το ότι με τη χρήση τους τα προϊόντα γίνονται γενικά φθηνότερα. Ο καπιταλιστής δεν ενδιαφέρεται για την αξία ενός προϊόντος αλλά για την υπεραξία (ή μάλλον για το κέρδος, βλ. τη σχετική παρατήρηση στην ενότητα 5.1). Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, ο καπιταλιστής εισάγει την αύξηση της παραγωγικής δύναμης με σκοπό να μειώσει το δικό του, ατομικό κόστος κάτω από τον κοινωνικό μέσο όρο, ώστε να αποκομίσει όχι μόνο την κανονική υπεραξία (κέρδος) αλλά και μια επιπλέον υπεραξία (επιπλέον κέρδος). Στο παράδειγμά μας, ως υποθέσουμε τώρα ποσοστό υπεραξίας 100%. Ο εργάτης, που εργάζεται οκτώ ώρες και επομένως δημιουργεί αξία 80, λαμβάνει ως μισθό 40. Οι υπόλοιπες 40 αξιακές μονάδες είναι η υπεραξία που αποκτά ο καπιταλιστής ανά προϊόν. Πριν από την εισαγωγή της μηχανής στην παραγωγική διαδικασία, ο καπιταλιστής είχε κόστος:

$$50 \text{ (πρώτες ύλες)} + 40 \text{ (μισθός για 8 ώρες)} = 90$$

Μετά την εισαγωγή της μηχανής, ο καπιταλιστής θα έχει κόστος:

$$50 \text{ (πρώτες ύλες)} + 20 \text{ (μηχανές)} + 25 \text{ (μισθός για 5 ώρες)} = 95$$

Παρόλο που η μηχανή αυτή μειώνει τη συνολική δαπάνη εργασίας για το εν λόγω προϊόν, δεν πρόκειται να εισαχθεί, επειδή δεν ελαττώνει και τα έξοδα του καπιταλιστή. Τα έξοδα αυτά θα ελαττωθούν μόνο αν το ποσό που εξοικονομείται σε μισθούς (ανά προϊόν) είναι μεγαλύτερο από την αξία που μεταβιβάζει η μηχανή στο προϊόν. Στο παράδειγμά μας, εφόσον η αξιακή εισφορά της μηχανής είναι 20, τότε θα πρέπει να εξοικονομηθούν περισσότερες από τέσσερις ώρες εργασίας ούτως ώστε η εφαρμογή της μηχανής να συμφέρει τον καπιταλιστή. Η, με άλλα λόγια, το πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο, το οποίο δαπανάται για το μεμονωμένο προϊόν στη διάρκεια της μηχανικής παραγωγής, θα πρέπει να είναι μικρότερο από το μεταβλητό κεφάλαιο που εξοικονομήθηκε ελαττώνοντας τον εργάσιμο χρόνο. Επομένως, ο καπιταλιστής δεν θα δαπανήσει αυθαίρετα πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο ανά τεμάχιο αλλά πάντα τόσο, όσο μπορεί να εξοικονομήσει από το μεταβλητό κεφάλαιο ανά τεμάχιο.

Συνεπώς, το αν μία ορισμένη μηχανή (που μεταβιβάζει μία ορισμένη αξία στο μεμονωμένο προϊόν) θα εισαχθεί εντέλει ή όχι στην παραγωγή εξαρτάται από το πόσο μεταβλητό κεφάλαιο εξοικονομείται με την εισαγωγή της. Όμως το εξοικονομούμενο μεταβλητό κεφάλαιο δεν εξαρτάται μόνο από τις ώρες εργασίας που εξοικονομούνται, αλλά και από το ύψος των μισθών. Στο παράδειγμά μας, οι εργάτριες και οι εργάτες λάμβαναν μισθό 40 για εργάσιμη ημέρα οκτώ ωρών, άρα 5 αξιακές μονάδες την ώρα. Άρα, οι τρεις εργάσιμες ώρες που περικόπηκαν εξοικονομούν στο μεταβλητό κεφάλαιο 15 αξιακές μονάδες, επομένως η εισαγωγή της μηχανής δεν υπήρξε επωφέλης για τον καπιταλιστή. Αν όμως οι μισθοί ήταν ψηλότεροι, π.χ. 8 μονάδες την ώρα, τότε οι τρεις εργάσιμες ώρες που εξοικονομούνται θα σήμαιναν εξοικονόμηση 24 μονάδων. Σε αυτή την περίπτωση, το πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο (20 στο παράδειγμά μας) θα είχε αντισταθμιστεί από την εξοικονόμηση του μεταβλητού κεφαλαίου, και το κόστος για τον καπιταλιστή μας θα είχε μειωθεί. Η ίδια μηχανή λοιπόν που στην περίπτωση χαμηλών μισθών δεν συνεπάγεται εξοικονόμηση κόστους για τον καπιταλιστή και επομένως δεν εισάγεται, εξοικονομεί κόστος όταν το επίπεδο των μισθών είναι υψηλό και τότε συνήθως εισάγεται.

5.4 Η καταστροφική δυναμικότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης της παραγωγικότητας

Η συννεργητική εργασιακή διαδικασία χρειάζεται συντονισμό. Στην καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, τον συντονισμό τον αναλαμβάνει ο καπιταλιστής. Ωστόσο, η διεύθυνση που επιτελεί ο καπιταλιστής δεν είναι απλώς η διεκπεραίωση τεχνικών-οργανωτικών λειτουργιών. Είναι συγχρόνως και οργάνωση της εκμετάλλευσης, κι επομένως καθορίζεται από την αντίθεση ανάμεσα στον εκμεταλλευτή και τον εκμεταλλεζόμενο, ξζού και ο Μαρξ συμπεραίνει ότι η καπιταλιστική διεύθυνση «είναι δεσποτική ως προς τη μορφή της» (*Το Κεφάλαιο*, 1:303-1:347). Με ένα μεγάλο αριθμό εργατριών και εργατών, προκύπτει η ανάγκη –όπως στον στρατό για βιομηχανικούς αξιωματικούς και υπάξιωματικούς που θα διατάζουν στο όνομα του κεφαλαίου.

Η μορφή της διοικητικής ιεραρχίας και των σχέσεων εξουσίας στις επιχειρήσεις και στα εργοστάσια υπέστη, εν μέρει, σημαντικές αλλαγές στον 20ό αιώνα. Ο καπιταλιστικός δεσποτισμός περιορίστηκε άλλοτε με νομικές ρυθμίσεις, άλλοτε κατόπιν διαπραγματεύσεων με τα συνδικάτα. Σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους, ιδίως στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, το κεφάλαιο εκδηλώσε την τάση να ενισχύει την αυτονομία των εργαζομένων στην εργασιακή διαδικασία. Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές δεν αμφισβήτησαν ποτέ τον σκοπό της καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή την αξιοποίηση του κεφαλαίου, την παραγωγή υπεραξίας. Επρόκειτο απλώς για διαφορετικούς τρόπους εξυπηρέτησης του ίδιου σκοπού. Κυρίως δε στην περίπτωση των εργασιών που απαιτούν ειδικευση αποδείχτηκε συχνά αποτελεσματικότερο να παρακινεί κανείς τους εργαζομένους να προσφέρουν εκούσια την πείρα και τις ικανότητές τους, αφήνοντάς τους έναν υψηλό βαθμό αυτονομίας, παρά να τους εξαναγκάζει με συνεχή πίεση και επιτήρηση. Ωστόσο, τις περισσότερες φορές οι συνέπειες αυτής της αυτονομίας είναι για τους εργαζομένους τόσο καταστροφικές όσο και οι παλιές μορφές δεσποτισμού, μόνο που τώρα η καταστροφή συντελείται με αυτοοργάνωση (για τις νέες τάσεις στις επιχειρήσεις, βλ. Wolf 1999, Glibfman/Peters 2001).

Οι καταστροφικές (για την εργασιακή δύναμη) τάσεις της καπιταλιστικής αύξησης της παραγωγικότητας είναι αμέσα ορατές στην τάση για επιμήκυνση και «ελαστικοποίηση» του χρόνου εργασίας. Αύξηση της παραγωγικότητας σημαίνει ότι η ίδια ποσότητα προϊ-

όντων μπορεί να παραχθεί σε λιγότερο χρόνο. Αλλά σε συνθήκες καπιταλιστικής παραγωγής, η άνοδος της παραγωγικότητας δεν οδηγεί στη μείωση του εργάσιμου χρόνου. Ειδικά, όταν η αύξηση επιτυγχάνεται με την εφαρμογή μηχανών, το αποτέλεσμα είναι μάλλον να παραταθεί ο εργάσιμος χρόνος και να εισαχθούν η διπλή και η νυχτερινή βάρδια εργασίας, ώστε η μηχανή να λειτουργεί παραγωγικά όσο το δυνατόν περισσότερο χρόνο. Και υπάρχουν πολλοί λόγοι γι' αυτό.

Όσο η νέα μηχανή δεν γίνεται ακόμη κοινωνικό στάνταρ, ο καπιταλιστής που τη χρησιμοποιεί στην παραγωγή πραγματοποιεί μια επιπλέον υπεραξία. Όσο περισσότερα προϊόντα παράγει και πουλά σ' αυτήν την εξαιρετική περίπτωση, τόσο μεγαλύτερη είναι αυτή η επιπλέον υπεραξία. Κι αν αργότερα η χρήση της μηχανής γίνει μέσος παραγωγικός όρος, η μακρά διάρκεια λειτουργίας της μηχανής εξακολουθεί να είναι πλεονέκτημα. Το για πόσο χρονικό διάστημα μπορεί να χρησιμοποιείται επικερδώς η μηχανή εξαρτάται όχι μόνο από τη φυσική της φθορά, αλλά κι από το αν κυκλοφορήσει στην αγορά μια νεότερης τεχνολογίας, βελτιωμένη μηχανή. Όσο ταχύτερα μεταβιβάζει μία μηχανή την αξία της στα προϊόντα που παράγονται με τη συμβολή της, τόσο μικρότερος είναι ο κίνδυνος να χρειαστεί να αντικατασταθεί από μία άλλη, νεότερη και βελτιωμένη, πριν μεταβιβάσει το σύνολο της αξίας της. Αν στην παράταση της εργάσιμης ημέρας έχει τεθεί ένα όριο (είτε εκ του νόμου είτε κατόπιν διαπραγματεύσεως), τότε κατά κανόνα ο καπιταλιστής προσπαθεί να επιβάλει εντατικοποίηση της εργασίας, π.χ. επιδιώκοντας να λειτουργεί η μηχανή σε υψηλότερη ταχύτητα.

Από τη στιγμή που η παραγωγική διαδικασία αποδεσμεύτηκε από τα όρια της μεμονωμένης εργασιακής δύναμης και καθώς, ως αντικειμενική διαδικασία, μετατρέπεται σε αντικείμενο επιστημονικής έρευνας, η νεωτερική, καπιταλιστική βιομηχανία «δεν θεωρεί και δεν αντιμετωπίζει ποτέ ως οριστική τη δεδομένη μορφή μιάς παραγωγικής διαδικασίας. Η τεχνική βάση της είναι συνεπώς επαναστατική, ενώ η τεχνική βάση όλων των προηγούμενων τρόπων παραγωγής ήταν ουσιαστικά συντηρητική» (*Το Κεφάλαιο*, 1:447-1:504). Τα τεχνικά θεμέλια της παραγωγής μεταβάλλονται διαρκώς ριζικά, η παραγωγικότητα της εργασίας συνεχώς αυξάνεται. Το μοναδικό κίνητρο για όλα αυτά είναι η αύξηση του κέρδους. Καθώς εκτυλίσσεται αυτή η διαδικασία, γίνονται τεράστιες επενδύσεις με σκοπό να αποκτηθούν νέες μηχανές ή να κατασκευαστούν νέες εγκαταστάσεις παραγωγής. Στο μέτρο που αυτές οι επενδύσεις

εξυπηρετούν τη μείωση του κόστους του προϊόντος, θεωρούνται **ενεργαίες**. Αντιθέτως, οι επενδύσεις που βελτιώνουν τις εργασιακές συνθήκες ή έστω μειώνουν τους κινδύνους για την υγεία και την ασφάλεια των εργαζομένων αποφεύγονται, επειδή αφαιρούν από το κέρδος. Ακόμη και σήμερα σε πολλούς τομείς μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι:

Η εξοικονόμηση των κοινωνικών μέσων παραγωγής, που μόνο στο εργοστασιακό σύστημα έχει ωριμάσει σαν σε θερμοκήπιο, γίνεται ταυτόχρονα **σε χέρια** του κεφαλαίου **κατά** τη διάρκεια της εργασίας συστηματική καταλήστευση των βιοτικών όρων του εργάτη, του χώρου, του αέρα, του φωτός, και των προσωπικών μέσων ασφάλειας **πέναντι** σε συνθήκες της παραγωγικής διαδικασίας που είναι **ανατηφάρες** ή **ανθυγιεινές**, για να μην μιλήσουμε για **μέτρα** που θα έκαναν **πιο άνετη** την εργασία του. (Το Κεφάλαιο, 1:390, 391· 1:443)

Για να επιβληθούν ακόμη και οι απλούστερες βελτιώσεις των εργασιακών συνθηκών, χρειάζεται διαρκώς ο νομικός εξαναγκασμός ή αποφασιστική αντίσταση των εργαζομένων. Η ακόλουθη παρατήρηση του Μαρξ εξακολουθεί να είναι τόσο επίκαιρη όσο και τότε:

Τι θα μπορούσε να χαρακτηρίζει καλύτερα τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής από την αναγκαιότητα να του επιβληθούν μέσω αναγκαστικού νόμου από το κράτος οι στοιχειωδέστερες διαρρυθμίσεις καθιέρωσης και υγείας; (Το Κεφάλαιο, 1:443· 1:499)

Μοναδικός σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η αδιάκοπη παραγωγή υπεραξίας. ● ανταγωνισμός εξαναγκάζει τον μεμονωμένο καπιταλιστή, επί ποινή καταστροφής του ως καπιταλιστή, να κάνει μοναδικό σκοπό της δράσης του το κίνηγι της ολοένα μεγαλύτερης υπεραξίας. Και ακριβώς όπως η εργασιακή δύναμη, έτσι και η **φύση** είναι απλώς και μόνον ένα μέσο για να πετύχει αυτόν τον σκοπό. Συνεπώς σε αυτή την εσωτερική λογική του, το κεφάλαιο είναι τόσο αδιάφορο απέναντι στην καταστροφή των φυσικών θεμελιών της ζωής (καταστροφή με τοξικά απόβλητα και ρύπους και ερημοποίηση ολόκληρων περιοχών) όσο αδιάφορο παραμένει και μπροστά στην καταστροφή της μεμονωμένης εργασιακής δύναμης. Σήμερα κυριαρχεί και επεκτείνεται ένας βιομηχανικός τρόπος παρα-

γωγής βασισμένος στην καύση ορυκτών καυσίμων, μολονότι είναι ξεκάθαρο ότι η κλιματική αλλαγή επιφέρει, τοπικά και παγκόσμια, οικολογικές καταστροφές.

Αυτή η καταστροφική δυναμικότητα που φέρει η καπιταλιστική ανάπτυξη της παραγωγικότητας μπορεί να περιοριστεί μόνο «από έξω», από την αντίσταση εργατών και εργατριών ή από την εξουσία του κράτους. Οποτε εκλείπουν οι περιορισμοί ή και μόλις απλώς εξασθενούν, αυτή η καταστροφική δυναμικότητα επανέρχεται αμέσως ισχυρότερη διότι είναι εμμενής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Εξακολουθεί να ισχύει, όπως και τότε, ότι:

η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύσσει την τεχνική και τον συνδυασμό της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής μόνο υπονομεύοντας ταυτόχρονα τις πηγές κάθε πλούτου: τη γη και τον εργάτη. (Το Κεφάλαιο, 1:464· 1:523)

Μπροστά στην εκτεταμένη περιβλλοντική καταστροφή και στους κινδύνους για την υγεία που προκαλεί η βιομηχανική μέθοδος παραγωγής, προέκυψε κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες του 20ού αιώνα μια έντονη αντιπαράθεση για το αν αυτή η καταστροφή είναι εγγενής ειδικά στους υλικούς όρους της **βιομηχανικής** παραγωγής, ή αν την παράγουν μόνο οι **καπιταλιστικοί** όροι καθεαυτοί.

Στον Μαρξ δεν θα βρούμε μια ρητή πραγμάτευση αυτής της προβληματικής. Ωστόσο, τονίζει ότι θα πρέπει κανείς να διακρίνει «ανάμεσα στη μεγαλύτερη παραγωγικότητα που οφείλεται στην ανάπτυξη της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής, και στη μεγαλύτερη παραγωγικότητα που οφείλεται στην κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευσή της» (Το Κεφάλαιο, 1:387· 1:438). Γι' αυτό και συχνά του κατ'ολοκλήρωμα τα λόγια «αυτή η βιομηχανική διαδικασία παραγωγής» θετικά και ότι ασκεί κριτική μόνο στο καπιταλιστικό της κέλφος. Παρόμοια πρόσληψη της βιομηχανικής παραγωγικής διαδικασίας συναντάμε στον μαρξισμό-λενινισμό: στη Σοβιετική Ένωση υιοθετήθηκαν, μέχρις ενός σημείου, ανάλογες καπιταλιστικές μέθοδοι παραγωγής εντελώς άκριτα (για μια κριτική σε αυτό το είδος προσληψής του μαρξικού έργου, βλ. Jacobs 1997).

Σήμερα πάντως είναι πολύ πιο σαφές από ό,τι στην εποχή του Μαρξ ότι ακόμη και να αποσπαστεί η κάθε βιομηχανική παραγωγή από την καπιταλιστική της εφαρμογή, δεν πρόκειται αίφνης να αναπτύξει τα αμιγώς ευεργετικά της αποτελέσματα. Ορισμένες

κατευθύνσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης είναι ούτως ή άλλως καταστροφικές, και όχι μόνο λόγω της *καπιταλιστικής* τους εφευρομής: αν σε μια σοσιαλιστική κοινωνία χρησιμοποιηθεί ατομική ενέργεια, οι κίνδυνοι θα είναι κι εκεί τεράστιοι, η δε εκτεταμένη χρήση ορυκτών καυσίμων θα εξακολουθεί και επί σοσιαλισμού να προκαλεί κλιματική αλλαγή. Η καταστροφική δυναμικότητα του κεφαλαίου εκδηλώνεται όχι μόνο κατά την *εφευρομή* μιας ορισμένης τεχνολογίας, αλλά ήδη και κατά την *επιλογή* συγκεκριμένων τεχνολογικών-βιομηχανικών *αναπτωξιακών οδών*.

5.5 Τυπική και πραγματική υπογωγή, φορντισμός, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία

Όταν μια εργασιακή διαδικασία υπαχθεί στο κεφάλαιο όπως ήδη υπάρχει, δηλαδή αμετάβλητη, ο Μαρξ μιλά για *τυπική υπαγωγή της εργασίας υπό το κεφάλαιο*: η μόνη διαφορά από την προκαπιταλιστική συνθήκη συνίσταται στο ότι ο εργάτης και η εργάτρια δουλεύουν τώρα για έναν καπιταλιστή και όχι για τον εαυτό τους. Η καπιταλιστική εξαναγκαστική σχέση εκδηλώνεται μόνο στο ότι ο εργάτης δουλεύει περισσότερο από όσο είναι αναγκαίο για την αυτοσυντήρησή του και ο καπιταλιστής ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπρόϊόν. Στη βάση της τυπικής υπαγωγής είναι δυνατή η παραγωγή μόνο απόλυτης υπεραξίας.

Όταν η εργασιακή διαδικασία αναμορφώνεται με σκοπό να αυξηθεί η παραγωγικότητα, ο Μαρξ μιλά για *πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*. Εδώ, η υπό τις διαταγές του κεφαλαίου εργασιακή διαδικασία δεν διαφέρει μόνο τυπικά αλλά και πραγματικά, που σημαίνει ότι όλη η οργάνωση και η δομή είναι τώρα διαφορετικές από τις αντίστοιχες της προκαπιταλιστικής εργασιακής διαδικασίας: ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δημιουργεί την υλική μορφή της παραγωγής που προσιδιάζει στην κοινωνική του μορφή. Η πραγματική υπαγωγή είναι δυνατή μόνο στη βάση της τυπικής. Με την πραγματική υπαγωγή της εργασίας υπό το κεφάλαιο καθίσταται δυνατή η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας.

Μέχρι τώρα, κατά την εξέταση της σχετικής υπεραξίας υποθέταμε ότι το ποσοτικό μέγεθος των μέσων διαβίωσης που απαιτούνται για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης (και της οικογένειάς της) παραμένει αμετάβλητο κι ότι επομένως το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης δεν αλλάζει. Ωστόσο, δεν συμβαίνει πάντα κατά ανάγκη αυτό.

Έστω ότι έχουμε μία εργάσιμη ημέρα οκτώ ωρών και ποσοστό υπεραξίας 100%. Τότε, η εργάσιμη ημέρα χωρίζεται σε αναγκαίο χρόνο εργασίας τεσσάρων ωρών (ώστε να αναπαραχθεί η αξία της εργασιακής δύναμης) και σε χρόνο υπερεργασίας τεσσάρων ωρών, κατά τον οποίο παράγεται η υπεραξία. Έστω ακόμη ότι η χρηματική έκφραση της αξίας που δημιουργείται σε οκτώ ώρες και υπό κανονικές συνθήκες είναι 160 ευρώ. Η δε ημερήσια αξία της εργασιακής δύναμης είναι 80 ευρώ, και η υπεραξία που παράγεται ημερησίως είναι επίσης 80 ευρώ.

Έστω τώρα ότι σε όλους τους κλάδους της οικονομίας διπλασιάζεται η παραγωγικότητα της εργασίας.⁵ Έτσι, όλα τα αγαθά μπορούν να παραχθούν στον μισό από τον μέχρι τώρα απαιτούμενο χρόνο, και η αξία τους μειώνεται κι αυτή στο μισό. Η ημερήσια αξία της εργασιακής δύναμης παράγεται τώρα σε δύο ώρες και όχι σε τέσσερις, άρα μειώνεται από 80 σε 40 ευρώ. Για την υπερεργασία μένουν λοιπόν δύο επιπλέον ώρες, άρα αυτή αυξάνεται από τέσσερις σε έξι ώρες, η δε υπεραξία αυξάνεται από 80 σε 120 ευρώ. Η αξία της εργασιακής δύναμης μειώθηκε μεν στο μισό από 80 ευρώ σε 40, αλλά τώρα με 40 ευρώ μπορούν να αγοραστούν τόσα μέσα διαβίωσης όσα και προηγουμένως με 80. Συνεπώς το βιοτικό επίπεδο του εργάτη και της οικογένειάς του παραμένει σταθερό.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι οι εργάτριες και οι εργάτες καταφέρνουν (είτε με τους αγώνες τους είτε ως αποτέλεσμα της σπάνης εργασιακής δύναμης) να παίρνουν ημερομίσθιο όχι μόνο την αξία που δημιουργείται σε δύο ώρες, αλλά την αξία που δημιουργείται σε τρεις, άρα 60 ευρώ αντί για 40. Σε αυτή την περίπτωση, η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει μεν μειωμένη (από 80 ευρώ σε 60), η δε υπερεργασία και πάλι αυξάνεται κατά μία ώρα (από τέσσερις σε πέντε ώρες, η υπεραξία τώρα γίνεται 100 ευρώ), όμως τώρα ανεβαίνει επίσης και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων και των οικογενειών τους. Αφού η αξία των μέσων διαβίωσης μειώθηκε στο μισό λόγω του διπλασιασμού της παραγωγικότητας, η οικογένεια του εργαζομένου έχει τώρα στη διάθεσή της όχι μόνο το μισό αλλά τα τρία τέταρτα του προηγούμενου μισθού. Όταν η οικογένεια του παραδείγματος μπορεί να αγοράσει σήμερα με 40 ευρώ ακριβώς

5 Υποθέτουμε τέτοιες μεγάλες αυξήσεις μόνο προς διευκόλυνση των υπολογισμών. Αν όμως συγκρίνουμε εποχές που απέχουν δεκαετίες ή μια από την άλλη, τότε σφαλδάλως μπορεί να δοσμή ότι η παραγωγικότητα έχει έντως διπλασιαστεί.

όσα μέσα διαβίωσης αγόραζε χθες με 80, αλλά σήμερα έχει στη διάθεσή της 60 ευρώ, τότε μπορεί να αυξήσει την ποσότητα των μέσων διαβίωσης κατά 50%. Ή για να το πούμε με τους τρέχοντες όρους, οι ονομαστικοί μισθοί (δηλαδή οι μισθοί εκφρασμένοι σε χρήματα) έχουν μειωθεί κατά 25% (από 80 ευρώ σε 60), αλλά οι πραγματικοί μισθοί (δηλαδή οι μισθοί εκφρασμένοι σε αγοραστική δύναμη) έχουν αυξηθεί κατά 50% (δηλαδή οι εργάτες έχουν τη δυνατότητα να αγοράσουν 50% περισσότερα αγαθά).

Η άνοδος της παραγωγικότητας καταφέρει να συνοδεύεται από άνοδο του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης και, ταυτόχρονα, αύξηση της υπεραξίας που ιδιοποιείται η τάξη των καπιταλιστών. Μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης με ταυτόχρονη αύξηση της υπεραξίας που παράγει η εργασιακή δύναμη σημαίνει ότι το ποσοστό υπεραξίας υ/μ έχει αυξηθεί, άρα έχει αυξηθεί και η εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης. Επομένως, αυξημένη εκμετάλλευση (που σημαίνει ότι τώρα η υπερεργασία καταλαμβάνει μεγαλύτερο τμήμα της εργασιακής μέρας) και άνοδος του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης κάθε άλλο παρά αλληλοσυμβαλλόμενα είναι.

Τέλος, στο παράδειγμά μας μπορεί να έχουμε ακόμη και συντόμευση του εργάσιμου χρόνου. Έστω ότι η εργάσιμη ημέρα μειώνεται από 8 σε 7,5 ώρες. Αν η εργασιακή δύναμη εξακολουθεί να παίρνει 60 ευρώ (την αξία δηλαδή που δημιουργείται σε τρεις ώρες), τότε απομένουν 4,5 ώρες για υπερεργασία (μισή ώρα παραπάνω από ό,τι πριν αυξηθεί η παραγωγικότητα) και η υπεραξία είναι 90 ευρώ (10 ευρώ περισσότερα από ό,τι πριν αυξηθεί η παραγωγικότητα).*

Το τελευταίο παράδειγμα αντιστοιχεί (όχι ως προς τις ακριβείς ποσοτικές αναλογίες, αλλά ως προς την τάση της) στην ανάπτυξη στις χώρες αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Το γεγονός ότι η εργατική τάξη σε αυτές τις χώρες έχει σήμερα υψηλότερο βιοτικό επίπεδο και εργάζεται λιγότερο χρόνο από ό,τι πριν από 50 ή 100 χρόνια δεν σημαίνει καθόλου ότι η εκμετάλλευση έχει μειωθεί ή, ακόμη και ότι έχει εξλειφθεί, όπως πολύ συχνά λέγεται. Ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο τονίσαμε ότι με τον όρο «εκμετάλλευση» δεν εννοείται μια ιδιαίτερα άθλια, αξιολύπητη κατάσταση, αλλά το γεγονός ότι οι εργάτες και οι εργάτριες δημιουργούν μια μεγαλύτερη αξία από την

6. Η συντόμευση του ημερήσιου εργατικού χρόνου τη συνοδεύει συνήθως και εντατικοποίηση της εργασίας (στον ίδιο εργασιακό χρόνο παράγεται μεγαλύτερο αξιακό προϊόν), πράγμα που οδηγεί σε ακόμη μεγαλύτερη αύξηση της υπεραξίας. Αυτό όμως το παραβλέπουμε στο παράδειγμά μας.

αξία που λαμβάνουν με τη μορφή του μισθού. Ο βαθμός της εκμετάλλευσης δεν μετριέται με το βιοτικό επίπεδο αλλά με το ποσοστό της υπεραξίας. Και πάλι, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου και η συντόμευση του χρόνου εργασίας ασφαλώς και μπορούν κάλλιστα να συνοδεύουν αύξηση της υπεραξίας και του ποσοστού υπεραξίας.

Αυτή η δυναμική που πηγάζει από την παραγωγή σχετικής υπεραξίας (επιταχυνόμενη τεχνική ανάπτυξη, ανερχόμενο βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης με ταυτόχρονα αυξανόμενο κέρδος) έχει ωστόσο μία προϋπόθεση που δεν αναφέρεται στα περισσότερα από τα μέσα διαβίωσης που καταναλώνονται στα σπίτια της εργατικής τάξης πρέπει να παραχθούν με καπιταλιστικό τρόπο. ●σο στα νοικοκυριά της εργατικής τάξης εξακολουθούν να παράγουν ένα μεγάλο μέρος των μέσων διαβίωσής τους οι ίδιοι ή να τα αποκτούν από μικροεργάτες και τεχνίτες, η αύξηση της παραγωγικότητας στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις οδηγεί μεν σε βραχυπρόθεσμη επιπλέον υπεραξία, επιφέρει όμως μόνο μικρή μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης. Μόλις στον 20ό αιώνα ήρθε η στιγμή να παράγεται όντως καπιταλιστικά το μεγαλύτερο μέρος των αγαθών που καταναλώνει ένα νοικοκυριό εργατών. Έδώ καθοριστικό ρόλο έπαιξε ο λεγόμενος φορντισμός: Ο Χένρι Φορντ, εφαρμόζοντας το 1914-15 στην αυτοκινητοβιομηχανία του μια εργασιακή διαδικασία βασισμένη στον τελεριστικό καταμερισμό εργασίας, κατάφερε να παράγει το μοντέλο Τ, ως τυποποιημένο μαζικό προϊόν γραμμής παραγωγής/συναρμολόγησης, μειώνοντας τόσο σημαντικά το κόστος του, ώστε αυτό το αυτοκίνητο έγινε καταναλωτικό αγαθό για ευρεία κοινωνικά στρώματα. Ταυτόχρονα, ο Φορντ αύξησε τους μισθούς πολύ πάνω από τον τότε μέσο όρο, με σκοπό να μειώσει την εκροή της εργασιακής δύναμης. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στις ΗΠΑ και στη Δυτική Ευρώπη, ο φορντισμός εδραιώθηκε σε πολλούς κλάδους: από τη μια, καταναλωτικά αγαθά (όπως αυτοκίνητα, ψυγεία, πλυντήρια, τηλεοράσεις κ.λπ.) με την εφαρμογή του τελερισμού και του μίαντα παραγωγής/συναρμολόγησης γίνονταν όλο και πιο φθηνά, από την άλλη, οι πραγματικοί μισθοί αυξάνονταν. Επειδή, παρά τους αυξανόμενους μισθούς, η αξία της εργασιακής δύναμης μειωνόταν, ήταν δυνατό να αυξάνεται και το κέρδος. Η τυποποιημένη μαζική παραγωγή, η εξάπλωση της μαζικής καταναλώσεως, και το αυξανόμενο κέρδος βιάζονταν χέρι χέρι για δύο σχεδόν δεκαετίες και διαμόρφωσαν μια σημαντική, αν όχι τη μοναδική, βάση για το «οικονομικό θαύμα» της μεταπολεμικής εποχής.

Ο σκοπός της καθαυτού εργασιακής διαδικασίας (όταν δηλαδή **εξετάζεται ανεξάρτητα από τον οικονομικό μορφικό καθορισμό** της) είναι η παραγωγή μιας ορισμένης χρηστικής αξίας. Από τη σκοπιά της εργασιακής διαδικασίας, η εργασία που δημιουργεί αυτή τη χρηστική αξία (ή που συμμετέχει στη δημιουργία της) είναι παραγωγική εργασία. Ο σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας είναι η παραγωγή υπεραξίας. Από τη σκοπιά λοιπόν της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας **παραγωγική εργασία** είναι μόνο η εργασία που παράγει υπεραξία. Στο εξής κάθε φορά που θα γίνεται λόγος για παραγωγική εργασία, θα εννοείται η παραγωγική εργασία με την καπιταλιστική σημασία.

Αν ένας ορισμένος τρόπος δαπάνης εργασίας είναι παραγωγική εργασία (με την καπιταλιστική σημασία) ή όχι, **δεν εξαρτάται** από τον συγκεκριμένο χαρακτήρα αυτής της εργασίας αλλά από τις οικονομικές συνθήκες κάτω από τις οποίες δαπανάται αυτή η εργασία: αν ψήσω μία πίτσα και τη φάω μόνος μου ή την προσφέρω στους φίλους μου, τότε έχω δημιουργήσει μία χρηστική αξία και όχι ένα εμπόρευμα (δεν πουλάω την πίτσα), επομένως δεν παρήγαγα ούτε αξία ούτε υπεραξία – σύμφωνα με την καπιταλιστική σημασία η εργασία μου ήταν μη παραγωγική. Αν αποφασίσω να πουλήσω την πίτσα σε μια υπαίθρια γιορτή, τότε παράγω και εμπόρευμα και αξία, όχι όμως υπεραξία, άρα η εργασία μου εξακολουθεί να είναι μη παραγωγική. Αν όμως προσληφθώ ως μάγειρας σε ένα εστιατόριο καπιταλιστικής επιχείρησης και η πίτσα που ετοιμάζω εκεί πωλείται από θαμνώνες που πληρώνουν, τότε έχω παραγάγει όχι μόνο αξία αλλά και υπεραξία, και από αυτή την άποψη, η εργασία που ξόδεψα ήταν «παραγωγική».

Το αν η εργασία μου είναι παραγωγική δεν εξαρτάται από τον **χαρακτήρα** της παραγόμενης χρηστικής αξίας αλλά από το αν παράγω εμπόρευμα που συγχρόνως περιλαμβάνει και υπεραξία. Ήδη στην ενότητα 3.1 επισημάναμε ότι εμπορεύματα είναι όχι μόνο τα υλικά προϊόντα αλλά και οι υπηρεσίες, εφόσον πωλούνται. Επομένως, οι ηθοποιοί που εργάζονται σε μια καπιταλιστική θεατρική επιχείρηση είναι τόσο «παραγωγικοί εργάτες» όσο και οι **χαλυβουργοί** ενός καπιταλιστικού χαλυβουργείου. Για τον εμπορευματικό χαρακτήρα ενός πράγματος δεν παίζει κανέναν ρόλο αν είναι «πραγματικά» χρήσιμο και αναγκαίο για την αναπαραγωγή της κοινωνίας: ένα γιοιό πολυτελείας, ένα διαφημιστικό σπότ ή ένα τεθωρακισμένο είναι εμπορεύματα, εφόσον βρίσκουν αγοραστή. Και αν παράγονται

υπό καπιταλιστικούς όρους, τότε η εργασία που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους είναι «παραγωγική εργασία».

Για να παρέχω παραγωγική εργασία υπό καπιταλιστική έννοια, πρέπει να είμαι μισθωτός εργάτης. Ωστόσο, το αντίστροφο δεν ισχύει. **Κάθε** μισθωτός εργάτης δεν είναι αυτομάτως «παραγωγικός εργάτης». Ας μείνουμε στο παράδειγμα με την πίτσα: αν είμαι μάγειρας σε ένα εστιατόριο καπιταλιστικής επιχείρησης, η εργασία μου είναι παραγωγική. Εστω τώρα ότι ο ιδιοκτήτης του εστιατορίου μπορεί να με πληρώσει για να γίνω ο προσωπικός του μάγειρας, **όπου εργάζομαι πλέον όχι στο εστιατόριο αλλά στο σπίτι του ιδιοκτήτη του εστιατορίου**. Παραμένω μισθωτός εργάτης, αλλά δεν παράγω πια εμπόρευμα παρά μόνο χρηστική αξία: το δειπνο που ετοιμάσα στην κουζίνα του σπιτιού του ιδιοκτήτη καταναλώνεται από τον ιδιοκτήτη και τους φίλους του. Δεν παρήγαγα ούτε αξία ούτε υπεραξία, συνεπώς είμαι ένας «μη παραγωγικός» μισθωτός εργάτης.

Η σημασία της διαφοράς μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας γίνεται πολύ σαφής εδώ: αν εργάζομαι ως μάγειρας σε ένα εστιατόριο, τότε ο ιδιοκτήτης του εστιατορίου **πρέπει να ξοδέψει** για τον μισθό μου και για τα τρόφιμα που χρησιμοποιώ μαγειρεύοντας, τόσα χρήματα όσα θα δαπανούσε κι αν εργάζομουν ως προσωπικός του μάγειρας. Τα χρήματα όμως που δαπανά για την επιχείρηση του εστιατορίου του απλώς **προκαταβάλλονται**: αν τα πράγματα πάνε καλά για το εστιατόριο, τα χρήματα επιστρέφουν στον ιδιοκτήτη τους, αυξημένα κατά το ποσό της υπεραξίας. Αντιθέτως, τα χρήματα που πληρώνει για μένα, από τη στιγμή που με προσέλαβε ως προσωπικό του μάγειρα, **ξοδεύονται οριστικά**: ο ιδιοκτήτης του εστιατορίου λαμβάνει μεν ως ανταπόδοση μία χρηστική αξία, αλλά καθόλου χρήματα. Για να μπορεί να ξοδέψει χρήματα ώστε να έχει τον προσωπικό του μάγειρα, ο ιδιοκτήτης του παραδείγματος χρειάζεται την υπεραξία που παράγει ο μάγειρας στο εστιατόριο. Η ποσότητα της μη παραγωγικής εργασίας την οποία ο ιδιοκτήτης του εστιατορίου έχει τη δυνατότητα να πληρώσει περιορίζεται από το ποσό της υπεραξίας που παράγεται στο εστιατόριο από τους παραγωγικούς εργάτες.

5.6 Συνοψρευση, βιομηχανικός εφεδρικός στριπτός, εξαθλίωση

Αν, με το πέρας της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας, το προϊόν που ληφθεί με επιτυχία, ο καπιταλιστής παίρνει πίσω όχι μόνο

το κεφάλαιο που προκατέβαλε αρχικά αλλά, επιπλέον, και υπεραξία. Η υπεραξία αυτή είναι ο σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής. Προορισμός όμως της υπεραξίας δεν είναι να εξυπηρετήσει την κατανάλωση των καπιταλιστών (διότι τότε σκοπός της παραγωγής θα ήταν μόνο η μαζική παραγωγή χρηστικών αξιών που μπορεί κανείς να αγοράσει με την υπεραξία), αλλά να εξυπηρετήσει την περαιτέρω αξιοποίηση του κεφαλαίου: η κίνηση του κεφαλαίου είναι *αυτοσκοπός* (βλ. ενότητα 4.2). Με το τέλος της διαδικασίας αξιοποίησης X-E-X', το χρήμα προκαταβάλλεται ξανά ως κεφάλαιο, και μάλιστα όχι μόνο το αρχικό αξιακό ποσό X, αλλά αυτό το νέο αξιακό ποσό, το *αυξημένο* κατά την υπεραξία (μείον τις καταναλωτικές δαπάνες του καπιταλιστή). Αυτό το μεγαλύτερο αξιακό ποσό, υπό κατά τα λοιπά σταθερές συνθήκες, θα αποφέρει αργότερα μία μεγαλύτερη υπεραξία. Η μετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο ονομάζεται *συσσώρευση*.

Ο ανταγωνισμός αναγκάζει τον μεμονωμένο καπιταλιστή να συσσωρεύει. Πρέπει να συμμετέχει στην κούρσα για συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας, ώστε να συμβαδίξει με τον ανταγωνισμό των τιμών. Η αύξηση της παραγωγικότητας με εφαρμογή μηχανών νεότερης τεχνολογίας είναι γενικά ακριβή. Συνήθως το ίδιο αξιακό ποσό δεν επαρκεί για επένδυση σε νέες μηχανές, αλλά συχνά απαιτείται ένα μεγαλύτερο ποσό αξίας, με αποτέλεσμα ο μεμονωμένος καπιταλιστής να εξαναγκάζεται σε συσσώρευση.

Η έκταση της συσσώρευσης μπορεί να προκύψει πολύ διαφορετική για το κάθε κεφάλαιο. Σε μεγάλες επενδύσεις, όταν πρέπει να ανακαινισθούν ολόκληρες εγκαταστάσεις παραγωγής, ενδεχομένως η προηγούμενη υπεραξία να μην επαρκεί. Στην περίπτωση αυτή, η έκταση της συσσώρευσης μπορεί να αυξηθεί με δανεισμό. Από την άλλη πλευρά, ενδέχεται να υπάρξουν περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν χρειάζεται να συσσωρευτεί όλη η υπεραξία, οπότε η υπεραξία που δεν συσσωρεύεται μπορεί να επενδυθεί ως τοκοφόρο κεφάλαιο σε τράπεζες ή στη χρηματαγορά. Και στις δύο περιπτώσεις, το επιτόκιο γίνεται ο αποφασιστικός παράγοντας. Η διερεύνηση του τοκοφόρου κεφαλαίου, της πίστωσης, κ.λπ. προϋποθέτει ορισμένα ενδιάμεσα βήματα, που ο Μαρξ τα παρουσιάζει μόνο στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (βλ. κεφ. 8). Άρα η παρουσίαση της συσσωρευτικής διαδικασίας στον πρώτο τόμο (στην οποία βασίζεται και η παρούσα ενότητα) δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί – πράγμα που, για ακόμη μια φορά, υποδεικνύει ότι η ανάπτυξη του *Κεφαλαίου* δεν πρέπει να περιορίζεται στον πρώτο τόμο.

Στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, παρουσιάστηκε η διάκριση μεταξύ *σταθερού κεφαλαίου* σ (το μέρος του κεφαλαίου που προκαταβάλλεται για μηχανές, πρώτες ύλες, κ.λπ.) και *μεταβλητού κεφαλαίου* μ (το μέρος του κεφαλαίου που προκαταβάλλεται για μισθούς). Η αναλογία του σταθερού κεφαλαίου προς το μεταβλητό σ/μ ονομάζεται από τον Μαρξ *αξιακή σύνθεση* του κεφαλαίου. Την αναλογία ανάμεσα στη μάζα των μέσων παραγωγής και στην ποσότητα της εργασίας ο Μαρξ την ονομάζει *τεχνική σύνθεση* του κεφαλαίου. Στο μέτρο που η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου καθορίζεται από την τεχνική σύνθεση, ο Μαρξ την ονομάζει *οργανική σύνθεση* του κεφαλαίου (βλ. *Το Κεφάλαιο*, 1:575-1:640). Επομένως, η οργανική σύνθεση αποτυπώνει μόνο τις μεταβολές στην αξιακή σύνθεση που οφείλονται σε αλλαγές των τεχνικών όρων (π.χ. επειδή εισάγεται στην παραγωγή μια καινούργια, ακριβότερη μηχανή), όχι όμως τις μεταβολές που οφείλονται αποκλειστικά σε μεταβολή της αξίας των χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγής. Αν π.χ. ακριβύνει το κάρβουνο, τότε το σταθερό κεφάλαιο σ ενός χαλυβουργείου αυξάνεται, άρα αυξάνεται και η σ/μ , χωρίς να έχει αλλάξει κάτι στους όρους της παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή, αυξήθηκε μεν η αξιακή σύνθεση, όχι όμως και η οργανική. Σε όσα ακολουθούν, όποτε γίνεται λόγος για κεφαλαιακή σύνθεση, θα εννοείται πάντα η αξιακή σύνθεση και όχι η οργανική.⁷

Αν το κεφάλαιο συσσωρεύεται υπό σταθερούς όρους, δηλαδή ιδίως με σταθερή αξιακή σύνθεση, σταθερή αξία εργασιακής δύναμης και σταθερή διάρκεια εργασιακής μέρας, τότε η ζήτηση για εργασιακή δύναμη αυξάνει τόσο ακριβώς όσο και το κεφάλαιο. Για παράδειγμα, αν μετατραπεί σε κεφάλαιο τόση υπεραξία ώστε το αξιακό ποσό που προκαταβλήθηκε ως κεφάλαιο να αυξάνεται κατά 20%, τότε χρειάζεται επίσης 20% περισσότερη εργασιακή δύναμη. Η αυξανόμενη ζήτηση για εργασιακή δύναμη βελτώνει αρχικά τους όρους υπό τους οποίους πωλείται η εργασιακή δύναμη, και τότε η τρέχουσα τιμή της εργασιακής δύναμης μπορεί να ξεπεράσει την

7 Με την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου προκύπτει πρόβλημα ιδίως όταν μιλάμε για τη μέση σύνθεση του συνολικού κεφαλαίου μιας κοινωνίας, επειδή τότε οι τεχνικές αλλαγές σε έναν κλάδο μεταβάλλουν την αξία των προϊόντων του, και έτσι οδηγούν στη μεταβολή της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου και των υπόλοιπων κλάδων που χρησιμοποιούν αυτό το προϊόν. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορούμε πάντα να διακρίνουμε με σαφήνεια μεταξύ των αλλαγών στην οργανική σύνθεση και των αλλαγών στην αξιακή σύνθεση (πρβλ. σχετικά Heinrich 1999:315 κ.ε.).

αξία της. Έτσι όμως μειώνεται η υπεραξία, γεγονός που επιβραδύνει την περαιτέρω συσσώρευση, βάζει φρένο στη ζήτηση για εργασιακές δυνάμεις, επομένως και σε περαιτέρω αύξηση των μισθών.

Αν αυξηθεί ο μισθός, επέρχονται συνέπειες και για την εισαγωγή μηχανών που εξοικονομούν εργασία. Όπως είδαμε στην ενότητα 5.3, ένας καπιταλιστής θα εισαγάγει στην παραγωγή μια μηχανή μόνο εφόσον η αύξηση του κόστους παραγωγής (λόγω της αξίας που μεταβιβάζει η μηχανή στο προϊόν) είναι μικρότερη από την εξοικονόμηση στο μεταβλητό κεφάλαιο. Ωστόσο, το ποσό του μεταβλητού κεφαλαίου που εξοικονομεί ο καπιταλιστής, όταν μειώνει κατά ορισμένο ποσό τον χρόνο εργασίας, εξαρτάται από το επίπεδο των μισθών. Έτσι, σε περίπτωση υψηλών μισθών, εισάγονται στην παραγωγή μηχανές που σε περίπτωση χαμηλών μισθών δεν θα απέφεραν στον καπιταλιστή πλεονέκτημα ως προς το κόστος. Επομένως, με τους αυξανόμενους μισθούς επιταχύνεται η εισαγωγή μηχανών που εξοικονομούν εργασία. Η τυπική διαδικασία συσσώρευσης δεν συντελείται υπό σταθερούς όρους, αλλά υπό αυξανόμενη αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου: κατά συνέπεια, ακόμη και σε διαδικασία διαρκούς συσσώρευσης η ζήτηση για εργασιακή δύναμη, άρα και ο μισθός είναι δυνατόν να περιοριστούν. Βλέπουμε εδώ αυτό που ήδη αναφέρθηκε στην ενότητα 4.4, ότι δηλαδή η ίδια η καπιταλιστική διαδικασία συσσώρευσης εξασφαλίζει ότι ο μέσος μισθός θα περιορίζεται πάντα στην αξία της εργασιακής δύναμης, και ότι αυτή η αξία, μολονότι ιστορικά μεταβάλλεται, δεν θα μπορεί ποτέ να αυξηθεί τόσο ώστε να βλάψει σοβαρά την αξιοποίηση του κεφαλαίου.

Το πλήθος των εργατών και των εργατριών που θέλουν (για την ακρίβεια, είναι αναγκασμένοι) να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη αλλά δεν βρίσκουν αγοραστή ονομάζεται από τον Μαρξ *βιομηχανικός εφεδρικός στρατός*. Το μέγεθος αυτού του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού εξαρτάται από δύο αντιθετικά φαινόμενα. Από τη μια, λωιβάνει χώρα συσσώρευση κεφαλαίου άρα και διεύρυνση της παραγωγής, γεγονός που –με αμετάβλητη αξιακή σύνθεση– απαιτεί περισσότερες εργασιακές δυνάμεις (φαινόμενο απασχόλησης ως αποτέλεσμα της συσσώρευσης). Από την άλλη, η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας (η οποία εκφράζεται με αυξανόμενη αξιακή σύνθεση) οδηγεί, με αμετάβλητη την ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων, στο να χρειάζονται λιγότερες εργασιακές δυνάμεις (φαινόμενο αποδέσμευσης εργασιακών δυνάμεων ως αποτέλεσμα της άνοδου της παραγωγικότητας). Το αν η ζήτηση

για εργασιακή δύναμη αυξάνεται ή μειώνεται, εξαρτάται από το ποιο από τα δύο φαινόμενα υπερισχύει.

Έστω ότι η παραγωγικότητα της εργασίας διπλασιάζεται, οπότε για την παραγωγή ορισμένης ποσότητας προϊόντων χρειάζονται μόνο οι μισές εργασιακές δυνάμεις. Αν λοιπόν μετατρέπεται σε νέο κεφάλαιο τόση υπεραξία ώστε να μπορεί να διπλασιαστεί και η παραγωγή, τότε ο αριθμός των απασχολούμενων εργατών παραμένει ο ίδιος. Αν συσσωρευτεί λιγότερο κεφάλαιο, τότε εξακολουθεί μιν να αυξάνεται η παραγόμενη ποσότητα, ωστόσο αυτή η μεγαλύτερη ποσότητα παράγεται από λιγότερες εργασιακές δυνάμεις.

Ο Μαρξ λοιπόν υποθέτει ότι το κεφάλαιο τείνει να παράγει έναν μακροπρόθεσμα αυξανόμενο «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό». Με λίγο πολύ σταθερό αριθμό εργασιακών δυνάμεων, αυτό μπορεί να συμβαίνει μόνο όταν το «φαινόμενο αποδέσμευσης» λόγω ανόδου της παραγωγικότητας υπερισχύει του «φαινομένου της απασχόλησης» που παρουσιάζεται κατά τη συσσώρευση. Όταν κοιτάξει κανείς ένα μεμονωμένο κεφάλαιο, δεν μπορεί γενικά να προβλέψει ποιο από τα δύο φαινόμενα θα υπερισχύει. Εντούτοις, ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι για τα μεμονωμένα κεφάλαια υπάρχουν δύο δυνατότητες αύξησης. Η μία πραγματοποιείται με μετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο: ο Μαρξ ονομάζει αυτό το είδος αύξησης *συγκέντρωση* του κεφαλαίου. Η άλλη πραγματοποιείται με ένωση διάφορων μεμονωμένων κεφαλαίων (είτε ως «ειρηνική» διάδικασία συγχώνευσης είτε ως «επιθετική» εξαγορά), και ο Μαρξ την ονομάζει *συγκέντρωση* του κεφαλαίου.⁸ Με τη συγκέντρωση, το μεμονωμένο κεφάλαιο που προκύπτει αυξάνει αξιοσημείωτα, γεγονός που κατόπιν εκφράζεται συνήθως με επιτάχυνση τεχνικών αλλαγών (μια και το αυξημένο κεφάλαιο διαθέτει τώρα περισσότερες επενδυτικές δυνατότητες, μπορεί να αποκτήσει μηχανές για τις οποίες τα μέσα ενός μικρού κεφαλαίου δεν επαρκούν κ.λπ.), χωρίς όμως να έχει αυξηθεί το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Από αυτή την άποψη, με τη συγκέντρωση έχουμε διαρκώς αύξηση της παραγωγικότητας με σημαντική αποδέσμευση εργασιακών δυνάμεων, αλλά χωρίς να έχουμε περισσότερη απασχόληση ως αποτέλεσμα συσσώρευσης. Αυτός ο συλλογισμός είναι μιν πολύ εύλογος,

8 Εδώ, η μαρξική ορολογία αποκλίνει από τη σημερινή: Με τον όρο «συγκέντρωση» σήμερα εννοείται ακριβώς η διαδικασία που ο Μαρξ αποκαλεί «συγκέντρωση», δηλαδή η μείωση του αριθμού των μεμονωμένων κεφαλαίων.

ωστόσο, το αν στο σύνολο της οικονομίας θα έχουμε περισσότερη απασχόληση ή εντονότερη αποδέσμευση εξαρτάται από το πόσο συχνά συμβαίνουν τέτοιες διαδικασίες συγκεντροποίησης και σε ποια αναλογία βρίσκεται η αποδέσμευση εργασιακών δυνάμεων που προκαλεί η συγκεντροποίηση με την αύξηση της απασχόλησης στα υπόλοιπα μεμονωμένα κεφάλαια.

Η *τάση αύξησης* του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού, που υποθέτει ο Μαρξ, ακόμη κι αν είναι πιθανή, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με αυστηρή απόδειξη. Ωστόσο, το σίγουρο πάντως είναι ότι στον καπιταλισμό ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός δεν πρόκειται να εκλείψει μακροπρόθεσμα. Καπιταλισμός με απασχόληση όλων των εργασιακών δυνάμεων θα είναι πάντα μια εξάφρηση: η απασχόληση όλων των εργασιακών δυνάμεων θα επέτρεπε στους εργάτες και στις εργάτριες να επιβάλλουν υψηλότερους μισθούς, πράγμα που θα οδηγούσε σε επιβράδυνση της διαδικασίας συσσώρευσης και ή σε έντονη εξοικονόμηση εργασίας με την εφαρμογή μηχανών με αποτέλεσμα να προκύψει και πάλι ένας βιομηχανικός εφεδρικός στρατός.

Για τον μεμονωμένο καπιταλιστή, η ύπαρξη αυτού του εφεδρικού στρατού προσφέρει ένα διπλό πλεονέκτημα. Από τη μια, οι μη απασχολούμενες εργασιακές δυνάμεις πιέζουν προς τα κάτω τους μισθούς των απασχολούμενων, από την άλλη, συγκροτούν πρόγραμμα «εφεδρεία» για τις αιφνίδιες επεκτάσεις της συσσώρευσης: μια γρήγορη επέκταση της παραγωγής (όταν π.χ. παρουσιάζονται νέες δυνατότητες πώλησης σε χώρες του εξωτερικού) δεν είναι δυνατή όταν απασχολούνται ήδη όλες οι εργασιακές δυνάμεις. Ως εκ τούτου, εκκλίσεις προς τις επιχειρήσεις να κάνουν κάτι προκειμένου να συμβάλουν στη μείωση της ανεργίας είναι πάντα άστοχες. Αλλά εξίσου άστοχη είναι και η κριτική που μέμφεται τον καπιταλισμό ότι *παραβλέπει ανεργία*: ο μοναδικός σκοπός του καπιταλισμού είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, και σε καμία περίπτωση η δημιουργία συνθηκών πλήρους απασχόλησης ή μιας καλής ζωής για την πλειονότητα του πληθυσμού.

Μετά τη διερεύνηση του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού, στο 23ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, βρίσκου-

9. Μια τέτοια μομφή αποδίδει στον καπιταλισμό ο Ρόμπερτ Κουρτις, ο οποίος, στη «Μαύρη Βίβλο» του, ενόψει της μαζικής ανεργίας και εξαθλίωσης, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα [...] επέτυχε πλήρως» (Robert Kurz, 1999: 699). Ωστόσο, καταρχήν αποτυγχάνει κανείς στην εκτίμηση ενός σκοπού, μόνο αν όντως τον έχει θέσει ως σκοπό του

με ορισμένες παρατηρήσεις, που ερμηνεύτηκαν ως «θεωρία της εξαθλίωσης». Κυρίως τη δεκαετία του 1920, αυτή η θεωρία της εξαθλίωσης κατανοούνταν ως θεωρία της επανάστασης: στον καπιταλισμό οι μάζες εξαθλιώνονται τόσο, ώστε κάποια στιγμή αναπόδραστα συνειδητοποιούν ότι δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να καταργήσουν τον καπιταλισμό επαναστατώντας. Ωστόσο, όπως έδειξε –όχι μόνο– ο γερμανικός φασισμός, τα πιο «εξαθλιωμένα» τμήματα του πληθυσμού δεν κινούνται αυτομάτως προς τα αριστερά: μπορούν κάλλιστα να στραφούν σε δεξιά, εθνικιστικά και φασιστικά κινήματα.

Την εποχή του «οικονομικού θαύματος» της Δυτικής Γερμανίας και στη γενική μεταπολεμική ευημερία στις δεκαετίες '60 και '70, οπαδοί του καπιταλισμού έσπευσαν να επιστημάνουν θριαμβευτικά ότι η πλήρης απασχόληση και η συνεχής βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργατών και εργατριών είχαν εμφανώς καταρρίψει τη «μαρξική θεωρία της εξαθλίωσης», επιχείρημα που αργότερα έγινε ένα από τα βασικά κατά της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας: η διάψευση της πρόβλεψης του Μαρξ για την ανάπτυξη του καπιταλισμού καταδεικνύει, υποτίθεται, ότι η μαρξική ανάλυση είναι εντελώς λανθασμένη.

Ορισμένοι μαρξιστές αντέδρασαν σε αυτή την απόφαση προχωρώντας σε μια διάκριση (που δεν υπάρχει στον Μαρξ) ανάμεσα στην «απόλυτη εξαθλίωση», κατά την οποία το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης ισοπεδώνεται, και στη «σχετική εξαθλίωση»: το βιοτικό επίπεδο μπορεί μεν να βελτιώνεται, αλλά το μερίδιο της εργατικής τάξης στο συνολικό πλούτο της κοινωνίας είναι πολύ μικρότερο από αυτό των καπιταλιστών.

Από πλευράς περιεχομένου, ο Μαρξ όντως πρότεινε μία θεωρία απόλυτης εξαθλίωσης στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, το 1848 (βλ. *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, σ. 62-63), αλλά στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, που δημοσιεύτηκε δεκαεννέα χρόνια αργότερα, δεν υπάρχει πλέον καμιά αναφορά σε αυτήν. Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ τονίζει ότι ακριβώς η παραγωγή της σχετικής υπερφορίας (την οποία, αν θέλει κάποιος μπορεί και να την εννοήσει ως «σχετική εξαθλίωση») επιτρέπει μια άνοδο του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης με ταυτόχρονη αύξηση της υπερφορίας (βλ. ενότητα 5.5).

Όμως αυτό που απασχολεί τον Μαρξ στο πολυσυζητημένο απόσπασμα του 23ου κεφαλαίου του πρώτου τόμου, δεν είναι καθόλου μία ορισμένη κατανομή του εισοδήματος. Εκεί, παραπέμποντας

στην προηγούμενη ανάλυσή του για την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, ο Μαρξ γράφει:

Εντός του κεφάλαιοκρατικού συστήματος όλες οι μέθοδοι για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας εφαρμόζονται εις βάρος του ατομικού εργάτη· όλα τα μέσα ανάπτυξης της παραγωγής μετασφραφίζονται σε μέσα κατεξουσιασμού και εκμετάλλευσης του παραγωγού, ακρωτηριάζουν τον εργάτη καθιστώντας τον μερικώς άνθρωπο, τον απαξιώνουν σε εξάρτημα της μηχανής, αφανίζουν με τα δεινά της εργασίας του το περιεχόμενο της, τον απαξιώνουν από τις πνευματικές δυνάμεις της εργασιακής διαδικασίας στον ίδιο βαθμό στον οποίο στη διαδικασία αυτή ενσωματώνεται η επιστήμη ως αυτοτελής δύναμη· παραμορφώνουν τους όρους εντός των οποίων εργάζεται, τον υποτάσσουν κατά τη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας στη μικροπρεπέστερη αξιομισήτη δεσποτεία, μετατρέπουν τη διάρκεια της ζωής του σε εργάσιμο χρόνο, εκτοξεύουν τη γυναίκα και το παιδί του στους τροχούς του Τζάγκερντ¹⁰ του κεφαλαίου. Όλες όμως οι μέθοδοι για την παραγωγή υπεραξίας είναι ταυτόχρονα μέθοδοι της συσσώρευσης, και κάθε επέκταση της συσσώρευσης γίνεται, αντιστρόφως, μέσο για ανάπτυξη αυτών των μεθόδων. Συνεπώς είναι λοιπόν ότι στο βαθμό που συσσωρεύεται κεφάλαιο η κατάσταση του εργάτη, όποια και αν είναι η αμοιβή του, ψηλή ή χαμηλή, πρέπει να χειροτερεύει. (Το Κεφάλαιο, 1:605. 1:668)

Εδώ, η πρωταρχική έγνοια του Μαρξ δεν είναι η βελτίωση του εισοδήματος ή του βιοτικού επιπέδου, κι αυτό γίνεται ξεκάθαρα από την τελευταία πρόταση του παραθέματος. Η «χειροτέρευση» της κατάστασης των εργαζομένων αναφέρεται στη συνολική συνθήκη της ζωής τους και της εργασίας τους, «όποια κι αν είναι η αμοιβή» τους, πράγμα που γίνεται εξίσου ξεκάθαρα και στην ακόλουθη πρόταση:

Η συσσώρευση του πλούτου στον ένα πόλο είναι λοιπόν ταυτόχρονα συσσώρευση αθλιότητας, εργασιακών δεινών, δουλείας, άγνοιας, αποκτήνωσης και ηθικού υποβιβασμού στον αντιποδο, δηλαδή στην πλευρά της τάξης η οποία παράγει το ίδιο το προϊόν της ως κεφάλαιο. (Το Κεφάλαιο, 1:606. 1:669)

10 Αναφορά στη λαρεία της ινδικής θεότητας Τζάγκερντ, κατά την οποία, λέγεται, οι πιστοί ρίχνονται στις ρόδες ενός άρματος που φέρει την εικόνα του).

Η μερξική κριτική του καπιταλισμού δεν μπορεί επουδενί να αλλοστευτεί στο ζήτημα της κατανομής του εισοδήματος ή του πλούτου. Εντός καπιταλισμού η κατανομή μπορεί να αλλάξει μέχρι ενός κάποιου σημείου, και σφαλώς είναι προς συμφέρον του κεφαλαίου οι εργάτες και οι εργάτριες να μην βυθίζονται σε απόλυτη φτώχεια, μια και τότε η ποιότητα της εργασιακής δύναμής τους θα πάσχει εξίσου. Ακόμη και οι άνεργοι, ο «βιομηχανικός εφεδρικός στρατός», τουλάχιστον στις λεγόμενες αναπτυγμένες χώρες, δεν θα πρέπει να περιμένουν σε κατάσταση φυτοζωίας, γιατί τότε η εργασιακή τους δύναμη, που είναι απαραίτητη στο κεφάλαιο σε μία εκ νέου εφόρμηση συσσώρευσης, δεν θα είναι πια εκμεταλλεύσιμη (βλ. κεφ. 11).

Ο Μαρξ δεν ασκεί κριτική σε μία ορισμένη κατανομή αγαθών ή εισοδήματος, αλλά στις –με ευρεία έννοια– «άθλιες» συνθήκες εργασίας και ζωής, τις οποίες και περιγράφει με φράσεις όπως «βάσανο εργασίας», «άγνοια» και «αποκτήνωση». Και αυτό που επιδιώξε να αποδείξει, ανάλυντας στην παρουσίασή του τη διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής και συσσώρευσης είναι ότι αυτές οι συνθήκες ζωής δεν είναι καθόλου παιδικές ασθένειες του καπιταλισμού, και ότι σε κάθε μετασχηματισμό των συγκεκριμένων μορφών τους αυτές θα παραμένουν «άθλιες». Επειδή η καπιταλιστική διαδικασία ως μοναδικό σκοπό γνωρίζει την αξιοποίηση, και δη τη διαρκώς μεγαλύτερη αξιοποίηση, κι επειδή γι' αυτήν άνθρωποι και φύση είναι απλώς και μόνο μέσα για την αξιοποίηση, ενέχει για τους ανθρώπους και τη φύση μια εμμενή καταστροφικότητα που παράγει ξανά και ξανά αυτές τις άθλιες συνθήκες ζωής σε όλο και πιο νέες μορφές ακόμη και όταν ανεβαίνει το βιοτικό επίπεδο.

Με βάση αυτό το αποτέλεσμα της ανάλυσής του, ο Μαρξ δεν εκτοξεύει ηθικές κατηγορίες κατά των καπιταλιστών ως προσώπων, αλλά απλώς διαπιστώνει: αν κάποιος ενδιαφέρεται πράγματι να αλλάξει αυτές τις άθλιες συνθήκες, τότε δεν έχει άλλη επιλογή παρά να καταργήσει τον καπιταλισμό. Η μερξική κριτική δεν συνίσταται σε ηθικές καταγγελίες, αλλά σε αποδείξεις για το πώς λειτουργεί στην πραγματικότητα ο καπιταλισμός.